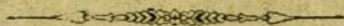

1893.

Nr. 13.

Apszvieta

Literatūros ir mokslo mėnesinis laikraštis.

Iszleidžiamas

„Lietuvių Mokslo Draugystės Amerikoje“.

Bitenai (Prusuose) ir Shenandoah Pa. (Amerikoje)

Spausdinta pas M. Jankų.

1893.

Italpa.

laksztas

1. Armenija ir armenai	733
2. Visuotinuomas įstatymų gamtos pagal L. Büchnerį	744
3. Isz praeitės latvių VI ir VII	755
4. Jonas Jaknavyczius raszo St. Jurjevyczius	771
5. Pranciszkus Ksaveras Bagužas raszo St. Jurjevyczius	773
6. Antana Brundza raszo St. Jurjevyczius	778
7. Kritika ir Biblijographija	779

Už rėdystę atsako Vokietijoje Martynas Jankus, Bitėnai per
Lumpėnus (Ostpreussen).

**Rankraszeciiai ir piningai dėl „Apszvietos“ turi buti siuncziami
ant rankų „Liet. Mok. Draugystės Amerikoje“ perdėtinio, po
tokiu antraszu:**

Dr. John Szliupas, Shenandoah Pa. (U. S. America).

Armėnija ir armenai.

(Pranesimas laikytas nedėdieninėje mokslainėje „L. M. Dr-ės“ Shenandoah Pa. 11 d. jaunio 1893 m.).

Sziandien Armėnija yra padalinta į tris dalis, beje Maskolija, Turkija ir Persija valdo po dalį. Seniaus Armėnija užimdavo 150,000 ketvirtainiszkų mylių ir traukėsi nuo Kaukazo iki Mezopotamijai, ir iki Vakarinei Mažajai Azijai. Visa szalis yra kalnuota. Jos lygumos yra augsztos, vienok vaisingcs; ten gerai vesza javai, tabakas, linai, ryžiai ir bovelna; tenai ganosi tytveikos arklių ir laukinių avių; lankose deria vynmedis, obelos, ažuolai, jovarai, figos, alyvos. Per Armėniją teka upės Euphratas, Tigris, Araxes (Gihon) Czoruk (Phison). Kalnas Ararat (Massis) yra apdengtas ant virszaus amžinu sniegu ir pakila virsz platumų ant 14,320 pėdų. Taip-gi kalnynai Taurus ir Antitaurus užima didelius plotus. Tie kalnynai turtingi yra druska, salietra, naphta, siera, geležimi, variu, sidabru, zinku ir kitokiomis naugėmis. Aplinkėse Erzerumo randasi į 170 veislių laukinių paukszių, tarp kurių mylimiausiais armenams yra gervės bei gandrai. Taip-gi žvėrių pilna, k. a. meszkų, vilkų, leopardų, luszlių, jauzių, hijėnų, tigrų ir kitokių. Taip-gi žuvių nestokoja azeruose Van. Urmija ir Sevan. Klimatas Armėnijos visatinai yra szaltas. Seniaus szalyje buvo dideli miestai, kaip Ani, Armavir, Vagharszbad ir Digranakuerd; sziandien-gi tarp svarbesnių rokuojasi Van, Erzerum.

Kitakart tą plotą apgyveno 35 milijonai žmonių, o sziandien liko į 5 ar 6 milijonus, kurių 200 000 priguli prie Romos bažnyczios, 60,000 yra protestonais.

Armėnų tauta yra viena tarp seniausių ant švieto pacina išz Ąriszkos giminės kelmo. Apie Armėniją ir Araratą mena jau žydų Biblija; taip-gi Hėrodotas, Strabo, Aleksandras Polyhistor ir kiti nurodo ant didelės senovybės istorijos armenų.

Kaip kitų tautų, taip ir armenų pradžia yra apdengta pasakomis. Pagal armenų chronologiją, pirmą armenų karalystę ėsas ėsteigęs Haig aplink 2540 priesz g. kr., pagal kurio szeszta ėpėdinį, Aram vardu, szalis ėgyjusi vardą Aramija arba Armėnija.

Savo garbės cziukurą armenai pasiekė valdant Tigraniui Didžiam, kurio galybės bijojosi parthai ir net respublika Romos. Ant nelaimės szalis pateko grobiu kitoms tautoms, persams, graikams, romėnams, tutoriams. Keletas dynastijų valdė szalį. Puolus dynastijai Pagraduno, 11 szimtmetyje tukstancziai armenų bėgo nuo mongolizkų atėjunų ė kalnynus Tauraus, ir kilikiją pavertė ė armėnizską karalystę po dynastija Rupėno, kurios paskutinis karalius Lėoras VI, po karžygiszkų vajonių su aigyptiszkais antpuolikais, tapė pagautas 1375 m. (Jis mirė 1393 m. Paryžiuje ir tapė palaidotas St. Dėnis'e, kur ir po sziai dienai armenai kas velykas laiko paminėjimus ant jo kapo). Kilikijos karalystė pateko tris szimtmeczius, ir armenai gelbėjo kryžeivius vainose priesz saracėnus.

Ir musų dienose armenai szvietui suteikė keletą garsių vyrų, tarp kurių paminėsime aigyptiszską minystrą, paszą Nubar, maskolizską generolą Loris-Melikovą; dar iki neseniai 30,000 armenų Zeitune, kiliki-joje, mokėjo atlaikyti savo nepriegulmę.

Po turko-maskolizskos vainos, tarp kitų genczių, prabudo ir armenai išz 500 metinio miego nevalės. Konstantinopolyje, kurs rokuojasi dvasiszkuoju centrumu turkizskųjų armenų, patrijarchas, tikras armenų patrijotas, Nerses Varjapetian, pasinaudodamas išz nerėdo valdžios, pradėjo tautiszkuose susirinkimuose skelbti reikalingumą atgauti autonomiją dėl Armėnijos

ir pasiuntė siuntinius prie Gorczakovo, kurs armenus apdovanojo 16. artikulu sutartyje San. Stefano. Potam Berlyne kongressas, po įtekme Gorczakovo ir Bismarkio, suteikė armenams § 61: Augsztoji Porta prisižada, be atsidėstymo, įvesdinti pagerinimus ir reformas, kokių reikalauja vietinės sąlygos provincijose, užgyvendintose per armenus, patikrinti jiems atvanguma nuo Czerkesų ir Kurdų. Jijė laikas nuo laiko paduos žinion žygius, tame reikale atliktus, valstijoms, kurios priveizdės taji iszpildymą“. O § 62 taip skaitosi: Kada-gi Augsztoji Porta pasisakė norinti laikytiesi principų tikėjimiskos valnybės, ir juos taikinti kuomi placziausiai, tai sądorauijanczios pusės tēmina szitą deklaraciją isz savo valės. Jokioje dalyje Ottomaniskosios impėrijos skirtumas religijos nebus paduotas priesz jokį žmogų kaipo priežastį dėl jo atstumimo ar dėl jo negabumo pildyti civyliskzas bei polytikiskzas tiesas, bei dėl prileidimo prie visuomeniskų funkcijų. Visi žmonės be skirtumo bus prileidžiami į liudininkus suduose. Valnybė ir pildymas visokių formų dievmaldystos yra patikrinti visiems“. Tai-gi ukėsiszka ir religijiszka valnybė armenų tapė padėta po paranka Tarptautiszkojo Įstatymo, ir po kontrolle Europos valstijų. Už tai visi patrijotai ėmė dainas dainuoti ant garbės „kasyklų aukso“, dovanotų armenams per kongressą. Bet žmonės bėgyje deszimties metų pamatė, jog Europa užsimirszo apie armenus, kurių padėjimas vienval blogyn ėjo.

Tada tai, aplink 1884 m. kas-žin koks Portugalian ėmė iszleisdinėti Marseillėse dieninį laikrasztį „Armėnija“. Jaunuomenė puolėsi į pagelbą, bet entuzijazmui praauszus ėmė reikalauti apsklambytos programos. Tada Portugalianas apskelbė statutus „Patrijotiszkojo armenų susivienyjimo“, kurio mierių buvo — mokėti mokestis ir iszsiraszyti „Armėniją“; prezidentu ir yždininku buvo Portugalian'as. Tas „susivienyjimas“ jokio įpatingo darbo nėra atlikęs.

Už tai kuopa universitėtiszkos jaunuomenės Londone isteigė antrą armėniską spaustuve ir ėmė išleisdinėti pilnai revoliucijiską laikraštį „Hentchak“.

Veikiai potam taip-gi Londone iszėjo „Haiastan“, o i metus vėliaus „L'Armenie“; abu tuodu mėnesiniu laikraszcziu pasiēmė apgynėti mirusį § 61 Berlyniszkio traktato, ir talpina grometas „mandagių eūropieczyų“, kurie, praszant redaktoriams, isztaria „savo sympatiją dėl krikščioniszkosios armenų tautos, stenanczios mahometonų nevalioje“. Antrapus 1890 m. pradėjo iszeiti nežinia kur „Dromak“, orgāna „federacijos armenų revoliucionierių“, kurio tiktai 3 numeriai teiszėjo. Kaukaze surinkti dėl federacijos piningai „dingo be pėdsako“. Sanariai jos rupinosi įgyti įtekme prie dvaro persų szacho, kuriam vienas savo praszymą net auksuotomis literomis paraszė. Iszėjo ir daugiaus armeniszkų laikraszczių, bet jie trumpai gyveno.

Tai-gi matome, iog partija patrijotų mažą turi verte ir įtekme ant revoliucijiszkajo darbo Armėnijoje. Partija-gi patrijotų diplomatų rupestinga yra gangreit apie savo labą. Partija galiaus „Hentchak'istų“, nors persekiojama per „patrijotiszkus“ tautieczyus, įgyjo umai daug draugų, papratusių ir prie taktikos, ir prie revoliucijiszko darbo.

Po įtekme Hentchak'istų priemiestyje konstantinopolio, Kum-Kape, kur randasi armenų patrijarchatas ir katėdra, įvyko sumiszinys bažnyczioje. Policija daugelį žmonių Aresztavojo, ir suiminius apiplėszusi o kaltininkų nesuradusi paleido, gangreit nukorodama daugelį szpiegų, kurie už piningus dar „pagelbėje buvo pabėgti užrubežį tikriemsiems revoliucionėriams.“

Kad viskas aptykę buvo, tai syki vėl, nesitikint vyresnybei, toje paczioje bažnyczioje, perszautas pasiliko arki-kuningas iszdavikas Tadžat. Ir viduryje dienos Galatoje puolė nuo trijų kulų bei durimo peiliu iszdavikas Chagik; kokis buvo apmaudas vyresnybės, kad terrorista po užmuszimo padalino dar žmonėms

atsiszaukimą centraliszkojo komitėto ir ramiai nuo policijos spėjo pasislėpti! Taip tai po daugelio amžių pirmą sykį armenu bažnyčia pasmilkio dumais revoliucijiszkojo parako . . . Potam jau partija revoliucionierių ėmė įpatingai triustiesi turkiszkojoje Armenijoje.

Kokiose-gi sąlygose gyvena šiadien armenai? Kaip kitas gentes, taip ir armenus maskolių vyresnybė persekioja savo barbariszku budu. Uždarymas visu armėniskų mokslainių Kaukaze ir už Kaukazo bėgyje pusantrų metų, neįstatymiszka nominacija Makaro, neaprinkto per žmonių vietininkus, ant katolikoso visu armenu, atidavimas mokslainių valdžion ministėrijos „apipaikinimo žmonių“, pirmlaikinis užvedimas ėmimo į vaiską, atidavimas tautiskų įėmimų ir iszdavimų po kontrole vyresnybės ir tt. — tos ir tolygios reformos sutinka su visatina linkme maskoliszkojo dėsptizmo. Juk maskoliai armenus, atvykusius po sumiszinio Kum-Kape, iszdavinėjo szimtais turkams, nors patys turkai iszduotuju nerado reikalo koroti! Kad 1890 m. Kaukaziszkiei armenai skubinosi į pāgelbą saviems broliams, pergalėtiems pas Erzerumą, tai maskolių vyresnybė pasiuntė kazokus jiems prieszais, kurie suniusze armenus; daugelis tujų tapė statyti ant kariszko sudo Karse, kur prokuratorius reikalavo, „pakorimo tų latrų, tos gaujos žmogžudžių, vagių ir razlaininkų“.

Persijoje armenai rods valni yra nuo persekiojimų „karaliaus karalių“, ir tuli net per daug vieryja į armenomylybę Nasr-Eddino, kaip augszciaus tape minėta.

Dabar kas link Turkijos. Ta szalis yra valdoma absoliutiszka per dėsptą sultoną. Pilningas nerėdas vieszpatauja po valdžia sultono; visur stoka tiesų. Vienintelė sistėma apsireiszkia paprakų ėmime be jokio galo ir kraszto. Visi, nuo sultono iki praszciausiam žandarmui (zapti), tiesiok atvirai užsiima vogimu, vadinamu paprakais. Kad gauti urėdą minystro, reikia

perpirkti sultoną, o žiamesni urėdininkai paperka augštesnius: gubernatoriai — mynistrą naminių reikalų, konsuliai ir ambasadoriai — minystrą užrubežinių reikalų, augštesniejie karės vyrai — minystrą vainos. pirmsėdžiai sudų ir augštesnėji kuningija — szeikaul-Imamą, ir taip eina žiamyn iki prasto žandarmo, iki sargo pavietinės kanceliarijos ar meczeties. Taip tai, nors ant raszto yra įstatymai ir tiesos — bet jų nėks nežino ir nežiuo, nei nenori pripažinti. Sakykime, pagal provą Turkijos padonai turi labai mažai mokesčių mokėti, aplinkinių arba užuolankinių mokesčių su visu nėra beveik (Europa nepavelyja), o tiesiosios mokestys isznesza deszimtą dalį jo suvalomų javų nuo lauko. Bet biurokratiszkos savvalės dėlei žmonės atiduoda didesnę dalį to, ką žiamė jiems duoda. Ir dėlto, nors žiamė ten yra labai vaisinga, gyventojai Turkijos gyvena tokiame varge, kad sunku ir apraszyti. Netik vieną sykį žmonės moka deszimtinę, bet kartais vyresnybė paduoda kaimus dviem randavotojam rinkliavą, ir žandarai žinoma patarnauja rinkikams mokesčių, nėra jie patys gauna dalį, ką surenka. Priesz tam reikia paminėti, jog du-treczdalių visų valstijos įėmimų suėda užlaikymas sultono; tik nejuokas yra užlaikyti pilną gaują moterų, kurių reikalavimai neturi rubežiaus: kožna isz jų tada tiktai sultonui pasiduoda, kada jos giminaicziai, pažįstami ir tujų draugai įgyja urėdus!

Kaip toli pareina priegtam paprakavimas, tegul szitos buitys liudyja: „Sudo deputotas už dvimetinę sluzbą, kuri jam suteikia isz viso į 50 turkiszkių dukatų (-500 rublių) moka gubernatoriui už nominaciją, nuo 200 iki 500, o net ir 1000 dukatų! Sanarys miesto dumos, taip-gi už dvimetinę sluzbą, už kurią jokios algos negauna, moka gubernatoriui nuo 150 iki 300 ar 500 dukatų; kokis rasztininkas pavietavo miesto, idant po 5 ar 7 metų tapti „tikru“ rasztininku, moka perdėtiniui pavieto už savo penkmetinę ar septynme-

tinę, o vis **neapmokamą** službą nuo 30 iki 70 dukatų ir tt. Už tai visur urėdininkai paperkami yra, ir tankiai daug nukenczia valstijos reikalai ir finansai. Prieg tam padėjimas paczių urėdininkų yra nestovus, mat jų perdėtiniams apsimoka tankiai mainyti sav paduotus urėdininkus, ir tokiu budu traukti sav nauda. Diduma urėdininkų nemoka nei skaityti nei raszyti, ir ažuot savo paraszą prispaudžia peczvietę arba pirsztu, pamirkytu į juodylą, padaro tepinį ant popieros.

Bet neretai vyresnybė priversta yra pati kitus papirkinėti. Kad gubernatoriai neįstengia valioti perdėtinių razbaininkų — o ten kožname krumyne pilna razbaininkų, anot žmonių patarlės — tai jie perperka tuosius, idant patys vietos nepralosztu, o kartais razbaininkai įgyja augsztus urėdus, k. a. garsusis galvažudys Muza-bei, kurs armenus taip spakainiai skersdavo, kaip kad Europoje pjauja visztas. Kad Europos valstijos pareikalavo, idant jis taptu sudytas Konstantinopolyje, tai razbaininką netik sudas neapkaltino, bet pats sultonas pakyrė jį policmeisteriu viso miesto; Europoms valstijoms gresiant, Muza-bei tapė nēva įkisztas į kalinę, bet jau po dviejų sąvaiczių jis galėjo pabėgti! . . . Sultonas bijo razbaininkų vadovus koroiti, idant nesuirztu jų szaikos! Ant vaisko sunku atsiremti vyresnybei, nēsa kareiviai nudriskę, basi, neretai elgėtauja. Įsimanė galiaus pardavinėti savo ginklus revoliucijonūriams vieni nuo kitų pasivogdami. Tokis tai rēdas „Szventos szalies Didžio Osmano“. Už tai sziadien ten sukila arabai, rytoj girdisi jau sujudinys kur kitur priesz valdžią. Ir dėlto ten umai galėjo į sylą įaugti partija „Hentchak'o“.

Sztai tulos isztraukos isz programos revoliucijonėrių partijos. Apraszę polytiskszką bei ekonomiskszką padėjimą armenu Turkijoje, sudėtojai, jų programos sako: „Ėsame persiliudyję, jog dėl iszvalnyjimo žmonių isz szito nelabo padėjimo ir dėl iszgrindimo kelio, kurs nuvestu žmones prie tolesnio mierio

— prie socializistisko surėdymo, butinai reikalinga Turkizskojoje Armenijoje igr̃yti placzią polytikiszka valnybę ir tautiszka nepriegulmę, kas ir esti musų artimiausiu mieriu.

„Dėl užlaikymo jau igr̃ytos autonomijos ir dėl patikrinimo progreso, kaip iszeigos, tuojau jo pergalejimui turi buti padėtos tokios sąlygos polytikiszkos valnybės:

1. Stovi tautiszka reprezentacija, Įstatymdaviszkas Susirinkimas, valnas aprinktas, per visatiną bei tiesų balsavimą, su instrukcijomis nuo rinkėjų. Susirinkimas turi pilną valę visuose tautos bei valstijos dalykuose.

a) Tautos reprezentantai gali buti renkami isz visų luomų.

b) Sėdene Susirinkimo turi buti vienas isz svarbesnių Armėnijos miestų.

2. Plati provincijose savvaldysta.

3. Plati valsčių (gminų) savvaldysta.

a) (prie 2. ir 3. punkto). Visi visuomeniszki ur̃ėdai remiasi ant iszrinkimo per žmones.

4. Kožnas turi tiesą rinkimuose, be jokių aprubežiamų luomomis ar turtais.

5. Pilninga valnysta spaudos, žodžio, sielos, suėjimų, draugysčių bei rinkimų agitacijos.

6. Visatinas žmonių apsiginklavimas“ ir tt.

Toliaus kas link ekonomiszkių reformų yra reikalaujamas prigulėjimas žiamės žmonėms, sistėma progresyviskių mokesčių, panaikinimas užuolankinių mokesčių, kurių visa sunkuma puola labiausiai ant darbo žmonių“ ir galiaus „visatinas, prievartinis ir neapmokėtas mokymas ir szvietim̃s kasztais valstijos“. Toliaus eina szneka apie organizaciją revoliucionėrių, apie propagandą, apie terrorą, agitaciją „Pirmu pirmiausiai reikia igr̃yti tautiszka nepriegulmę bei polytikiszka valnybę dėl Turkiszkių armenų, pokam susitelkus reikės toliaus veikti darbą iszvalnyjimā visu armenų, iszvalnyti isz panczių nevalės lyginai maskolizskus kaip persiszskus armenus ir įkurti vieną demokratiszkai federacijizską

respubliką: toji Armėnijai iszgrįs kelią į tolesnįjį mieri, į idėalistiskąjį beje socijalistiskąjį, valstijos surėdymą, prie ko spendžiasi visa žmonija“.

Arabkiro miestelyje, per triusą vieno propagandisto isigavo druta organizacija, kurią isznaikinti kad vaiskui nepasisekė, vyresnybė nusiuntė garsųjį Mažojoje Azijoje szpiegą Jusufą. Revoliucijonėriai tajį nukoneveikė. Kad vyresnybė pasiunte daugiaus vaisko, tai artymais Malakijon atėjes isz kalnų ginkluotas pulkas maisztininkų, po akių žandarmu ir kareivių, suardo kalinės murus ir paleidžia visus kalinius. Kad gubernatorius kreipėsi priesz kalnėnus, tai kilo maisztas Tersime, kurio negalint vietinei vyriausybei numalszinti tapė atsiųsti augsztesni vaisko urėdininkai, kurie nutarė apvalyti Arabkirą nuo revoliucijonierių „kaipo lizdą pavietrės“. Pradėjo revizijas, suimė per 100 žmogystų, tarp kurių ir tariamus vadovus maiszto. Tuomi tarpu iszlėkė į orą namas iszdaviko, kuningo protestoniszku armenų, Sirakanian'o. Vėl prasidėjo aresztavojimai. Kad viskas lyg jau aptyko ir kad gubernatorius patikrino, jog jis asabiszškai atsako už romą, užsidegė netikėtai trobesys pavietinės valdžios — buvo palietė begalė naphtos! Kad per tēlegraphą isz gubernijos miesto pareikalavo, idant prisiųstu kopijas sudegusių popėrų, gavo atsakymą, jog degas taip-gi namas guberniszkos valdžios . . . Tai ką-gi daryti? Iszgavę 2000 turkiszku lirų auksu, augszti karės urėdininkai paleidžia suiminius, tik 5 isz jų isziunczia į artymas gubernijas, ir porą deszimėzių į mesdina į centraliszką kalinę gubernijos. Tai žinoma buvo tie kurie negalėjo nėko mokėti. Ir ant to viskas pasibaigė. Tokis darbas žmonėms atidengė negalėjimą vyresnybės, ir tokiu budu juos parengė ant revoliucijos.

Rods vyresnybė, vajavodama priesz armenų revoliucijiszką judėjimą, nesitikia taip labai ant savo pajėgų, kaip ant parėmimo per muamedonus. Bet jau

ir tie nevysi isztikimi. Taip Tersime gyventojai nuo seniai nepripažįstą jungo sultono. Jemene vienval girdisi maisztai. Juk ir Kizilpaszos Mažojoje Azijoje, kurių skaitosi į 3 milijonus, nėra isztikimais padonais. O kada-gi paczių turkų ekonomiszkas bei polytikiszkas padėjimas yra labai paverktinas, tai nėra ko stebėtiesi, jeigu vyresnybei nesiseka turkus sukerszinti priešz armenus ir kitus krikszczionis, kaip tai seniaus butu galima buvę. Revoliucionėriai ėmė tverti **kalnieczių kuopas**, arba pradėjo listi į tarpą žmonių, paczių turkų, ir tai su ginklais rankose, idant netaptu pagauti ir vyresnybei iszduoti. Tos tai kuopos atvirai vaikszzcioja pō kaimus, perkunuoja priešz vyresnybę, veda žmones į susipratimą.

Pirmoji tokia kuopa tapė įsteigta ant kalnynų Davszan-dag, arti kaimų Dranik. Ten žmonės gyvena labai bėdnai, apsziaurę, valgo daugiausiai sudžiovintą varszkę; žiamionis gyvena kutėse (tvartuose); valgo ir miega ant ragažių szale kruvų mėszlo ir purvų. Kad 1890 m. vasaros laike du rinkiku mokeszzių apiplėszę gyventojus per mier skaudžiai, kad da žandarai stojo už rinkikus, ir kad galiaus valdžia Trapezunde iszdavė už akių nuosprendinį mirties dėl 11 gyventojų isz kurių tarpo Oganės Minas Oglu tapė pasaliai nuszautas, tai nuskriausti ir myrion prasudyti gyventojai įkurė pirmą kalnėnų kuopą ir prisipirkę ginklų nusiuntė valdžiai gubernijos tokį rasztą: „Mes visi esame žmonės subrendę. Tu gerai žinai, per ką ir kada užmusztas pasiliko mūsų brolis ir susėdas Oganės Minas Oglu. Ką daryti, plunksna ir atramentas priguli tav; ar dvi dieni ankscziaus ar nedėlę vėliaus, tai dėl tavęs vis lyg daug; užsimanei, supaiszei ir iszėjo, kad ant Oganio ir ant mūsų tapė už akių iszduotas nuosprendinis mirties. Mes buvome tavo pakarniais padonais; nebuvo dienos, kad tu mus nebutum apgrobęs ir nemuszęs; mes viską apkantojome, pildėme kožną tavo paliepimą, ar įstatymiszką ar ne. Ir dabar mes pildome tavo pastarąjį reikalavimą. Pardavę viską,

ką mes turėjome, atsiskyrėme nuo gyvuliszko gyvenimo burų ir einame į kalnus apgynėti savo tiesas su ginklu rankose. Ateik, o pamatysi.“ Per dvejetainį metų ta kuopa Mino Oglu kalnynuose Davszandag taip labai išzaugo, jog turėjo pasidalinti į keletą šakų. Po visokių imtynių, vyresnybė pamatė, jog spēka nėra galima pergalėti maisztininkų ir bandė keletą kartu sądorauti!... Sztai ką raszo Sebastijos gubernatorius ministrui naminių reikalų: „Ir seniaus razbaininkų gaujos apgrėbdavo visus, kas papuldavo į jų rankas. Dabar-gi atsirado gerai suorganizuotos gaujos kurios netik kad nekenkia, bet priešingai **duoda pagelbą kaimiečiams**. Beabejonės szitos gaujos yra pavojingesnės; per jas net turkiszki burai stiebtiesi ima prieš vyresnybę“.

Tokių kuopų szįdién yra apie deszimtis; jos auga kaip grybai po letaús. 1892 m. vasaros mete, netoli nuo Ercindrano, susiorganizavo nauja kuopa, susidedanti isz 100 žmonių, daugiausiai muamedonų, po vada 23 metų jaunikaiczio Halustos isz kaimo Didžiojo Armdan'o, Sebastų gubernijos. Ta kuopa suardė kalinę Divrikuose, prieg kam užmuszo keletą žandarų ir szpiegą Sėroną.

Tos kuopos, turėdamos savo tarpe gerus propagandistus, sėja sėklą revoliucijos po visą plotą Mažosios Azijos. Mieris tos organizacijos, tai prieš-vyriausybinių propaganda tarp muamedonų, ipacziai tarp paczių turkų. Jau kuopose tapė pasiektas solidarizkumas prispaustųjų, nėra jų tarpe randasi krikščioniszki graikai ir armenai, bei muamedoniszki turkai, kurdai, czerkesai ir lažai. Už tai ir lengvu yra daryti tokius sumiszimus, kokius matome 1891 ir 1892m. Alaskierde ir Sasune.

Tolygias kuopas buvo susiorganizavę balkaniszkiejie slovenai pirm iszsivalnyjimo isz po turkiszkojo jungo, bet anuomet jos buvo rasiszškai religijiszkos: gindamos krikščionis, jos sragiai elgdavosi su turkais. Apie

vienybę turkų bei krikščionių nei kalbos ten nebuvo. O Armenijoje vienybė genčių kovoje priez visatiną priešią įima pirmą vietą. Taip tai možta galybė nusigyvenusios ir susibankrutinusios valdžios baszibuzukų. Ir kas dar geriaus galētu pranaszauti artimą nupuolimą? Kylimas ir judėjimas žmonių kasdien eina didyn ir platyn. — —

Sakykite, ar mes lietuviai negalėtumėme daug ką pasimokinti nuo tolymų mums mylėtojų valnybės?

Visuotinumasis įstatymų gamtos.

Pagal prof. D—rą L. Büchner'į.

Senovės mytai gaiszta, ir iszskyros prajovuose gamtos taipgi czi on pasineria pažvalgoje, jog keletas didžiųjų gamtos įstatymų r'sza ir valdo visą visokeriopumą visatos

Girard.

Spėktroskopas mokina mus, kad visur ta pati matėrija veikia tokiu pat budu, taip jog mes galime vadinti medegą bei pajėgą, jeigu jiedvi nėra tuomi paczių, pamatiniais akmenimis visatos.

N. Lockyer.

Mokslas neturi jokios abėjonės kas link universaliszkumo žiamiszkųjų įstatymų.

Dū Prel.

Kada pasitobulinant astronomiszkamjam mokslui tapė pažinta, jog saulė, menuo ir žvaigždės nėra žvakėmis pakabintomis po dangaus sklautų, paskirtomis ant to, idant apszviestu bustynes žmogiszkosios veislės dieną ir naktį, bet paszvietiniai gumulai, dėlei savės bunantieje — kada toliaus tapė ižiurėta, jog žiame nėra kedaite kojoms dievo, o tiktai taszkelis arba dulkėlė visatoje, žvaigždė tarp billijonų kitų žvaigždžių, kurios isz didžiausios dalie: toli pereina jas pacziās didumu ir svarbumu*), tada žmogiszka dvasė nesidrovejė paleisti ant bujojimo avanturiszkumą nuomonės, kuri dėl artybų pasiliko nuvogta, tolybėse su tuomi didesnių gaivumu. Tada tolymos szvieto szalys turėjo žvilgėti szviesa stebuklų ir rojųs; ant atokių planėtų ar žvaigž-

*) Tarp billijonų žvaigždžių, kurios pripildo placzią dangaus ardme, tėra tiktai penkios, daugiausiai-gi septynios (Merkuras, Vėnera, Menulis, Marsas, Jupiteris, Seturnas, Uranus), kurių gyventojai, jeigu yra kokie, galētu p žiati buscna mūsų žiamės ar su plika akimi ar su pagalba enormiszkų teleskop. O dėl žvaigždžių szvieto, guliezio iszlauk mūsų planėtinės sistėmės, pats isz savės suprantama — ji yra absoliutiszkai nematoma.

džių svajota apie gentes su ėteriszkais kunais, laisvas nuo spaudimo materijos ir pas mus ėsancziųjų gamtos įstatymų; ir tie, kurie buvo mokinę, kad gyvenimas ant žiamės ėšas parengimų į geresnį kitą gyvenimą (nors negalėdami paaiskinti, kam tokio parengimo visatinai reiktu), skubinosi savo dievotoms avims atidaryti puikią iszžiūrą be rubežių ant vis augstyn kylanczios kliasų ir mokslainės kelionės nuo planėtos ant planėtos, nuo saulės ant saulės, prie ko stropiejie ir dievotiejie visuomet busi prieszakyje, o tinginiai ir bedieviai, kaip visados, visuomet busi užpakalyje. Net rustus mokslininkai nesidrovėjo paleisti į greitą, kaip szvieša, kelionę nuo žvaigždės ant žvaigždės neva jų su-rastąją „duszios substanciją“ mirusiųjų, prie ko jie rods gal nepasimislyjo, jog dėl tokių, kehavimų, nežiurint pasakiszkojo greitumo szviesos prie didelių-didelių tolybių ir augsztalais-niszko szalczio dangiszkosios ardmės, vis-gi reikėtu enormiszkai ilgų gadynių szalymais nelabai vigadnos kelionės. Nors-gi tokia kalatonė nuo kvartos į terciją, isz tercijos į sekundą, isz sekundos į primą ir tt. galėtu patraukimą turėti dėl tulų žmonių, papratusių prie mokslainiszkos bausmės, tai vėsi ir ant patyrimų arba tėmyjimų pasiremianti gamtos pažvalga negali pritarti taip iszbujojusioms phantazijoms. Pagal sziaųyksztį stovį mūsų žinių apie szvietą, kurs mūsų žiamę apsiauczia, mes turime su koku tiktai galime tikrumu pasakyti, jog ta pati medega, tos paczios spēkos ir tie patys gamtos įstatymai, per kuriuos mes czion ant žiamės ėsame sužiesti ir apsiaupti, sudaro taip-gi visą mūsų matomąją visatą, ir kad jie visur veikia tokiu pacziu budu ir su tuomi pacziu gamtos neatbutinumu, kaip kad mūsų artybėje. Tikrus tam davadus suteikė mums phy-zika ir astronomija užtėnkamame skaitliuje; naje, astronomis-zkas mokslas kaipo toks su visu negalėtu ekzistavoti, jeigu ne-taptu pripažintas universaliszkumas arba visuotinumas žiamis-zkų gamtos įstatymų arba jeigu jo su visu nebutu.

Paimkiamie į akis pirmiausiai gravitaciją arba aną visuo-tiną senybinę ir pamatinę pajėgą, kurios prisilaiko judė-jimai ir visuotini priesz kits kitą prietikiai szvietinių gumulų. Įstatymai, pagal kuriuos tas darosi, arba įstatymai judėjimo ir pritraukimo nu-gi yra tokie pat nepermainomi visose szvieto ardmėse, kur tiktai siekia žiuronas ir aprokavimas. Judėjimai visų, taip-gi atokiausių svieto gumulų, įvyksta pagal tuos paczius įstatymus, pagal kuriuos metami daigtai czion ant mūsų žiamės kruta, pagal kuriuos akmuo puola, kulka lekia, žziegorinė szvyt-ruokle szvytruoja ir tt. Kad mes, įpuolant saulės spinduliui į mūsų grinczią, matome besivažinėjant vienas per kitą neskai-tytus dulkių atomus, tai tuju judėjimą tas pats įstatymas davy-dyja, kuris keravyja judėjimą žvaigždžių atokiausiose ardmėse

visatos, kurias mūsų akis gali pasiekti su pagalba nutobulintų instrumentų — beje įstatymas svarumo. Visi astronomiszkiai aprokavimai, kurie tapė paremti ant tų mums žinomų įstatymų dėl atokių szvietų gumulų ir jų judėjimų, pasirodė esą teisingais. Kaip žinome, astronomai mums su pagalba szitos rokundos išz viršaus pasako su neapsirinkancziu tikrumu dieną, adyną ir min. užtemimų saulės ir mėnulio, taip vad. pereigių ir tt. ir apskaito atėjimą ir sugrižimą komētų (uodeguotų žvaigždžių) arba anų žinomų keliaujanczių ricorių szvietinės ardmės su jų keliais judėjimo tai ellipsose, tai parabolose ar hyperbolose, nežiurint į daugybę trukdymų ir nereguliariszkumų, kuriems jų judėjimas pasidnoda, ant szimtų metų išz kalno. Naje — astronomai net įstengė per aprokavimus, paremtus tiktai ant įstatymų gravitacijos arba sukimosi, paduoti buveinę žvaigždžių, kurias atrasti su žiuronu pasisekė tiktai kada buvo žinoma, kurioje vietoje reikėjo jieszkoti. Taip prancuziszkas astronomas Leverrier 1846 m. dar per jokį žiuroną nepamatytai planėtai Neptunui galėjo tuomi pareiti ant pėdų, kad jis nukreipė savo atydumą ant trukdymų bėgyje susėdiszkos planėtos Uranaus. Kad potam Gallė Berlyne nukreipė savo žiuroną į paskirtą vietą, jisai išz tikrųjų atrado dangiszką gumulą, kurio vieta ir masa jau buvo apsklembta. Visiszkai tas pats įvyko pastaruose metuose su rods dar netikrai pamatyta, bet su moksliszkai darodyta esanczia intramerkuriszką planėta Vulkanu. — O kas dar labiaus už viską kitą darodo, kad įstatymai gravitacijos arba pritraukimo pajėgos net atokiausiose ir tolybė daug billijonų mylių nuo mūsų atskirtose stoviujų žvaigždžių ardmėse tiesiok taip buna, kaip mūsų saulinėje sistėmoje arba ant mūsų žiamės, tai yra tyrinejimai navatnų, tiktai pastaruose deszimtmecziuose tikriaus pažintų taip vad. dvi-žvaigždžių arba anų žvaigždžių, kurios taip artymais stovi viena prie kitos, kad jas galima patėmyti tiktai su pagalba asztrių instrumentų, ir kurios skrieja viena aplink kitą. Jos klauso savo akyvuose judėjimuose taipgi įstatymo svarumo arba veikmės svarumo, kaip planėtos mūsų saulinės sistėmos. Taip busena palydovo dabar dvi-žvaigždžių pripažintos puikios žvaigždės Sirijaus (szunžvaigždės senovės) buvo numanyta išz įsipatingų judėjimų pasiremiant ant įstatymų gravitacijos jau dvidešimt metų pirma, negu Clark Bostone 31 d. sausio 1862 m. surado paczią žvaigždę. Mums persiliudyjus apie visur vieszpataujanczią galybę gravitacijos, žvaigždė jau pati išszidavė, pirma negu ją paregėjusi buvo akis žmogaus. „Kur kur“, sako atrsnomas M. V. Meyer'is, „ale szitose radynose mes turime svariausiajį argumentą dėl visuotinumo pritraukimo masų visatoje“. Rods busena navatnų sistėmų dvi-žvaigždžių rodo, kad neiszmieruojamose gilybėse szvietinių ard-

mių tveriančiojo gamtos spėka turbūt mėgsta tokį pat visokeriopumą, kaip czion ant mūsų žiamės, vienok-gi nēkaip nei nēkur neklausydama kitų, mums nežinomų įstatymų, kuriems ji butu išsitikėjusi įkurimą szvieto ir jo valdymą. Visos tos pavytinos szvieto budavonės yra tuomi labiaus iszaugusios isz tų paczių prastų įstatymų, kurie subudavojo ir valdo mūsų mažą žiamę.

Taipogi astronomai, pasiremđami ant įstatymų gravitacijos, nesidrovi isz įpatingų judėjimų kaip kurių stovių žvaigždžių, ex. gr. Prokyon'o, su pilna tikrybe spręsti apie buseną tam sių arba dėl mūsų akies nepamatomų pavyvų anujų.

Dar gali buti užtėmyta, kad visi dangaus gumulai, kurių artumas pavelyja tikresnį apsklembimą jų pavirszio padaryti, randasi su visu lygiuose arba paveidžiuose prietikiuose, kaip mūsų žiamė. Vēnėra turi augsztus kalnus; Marsas turi sausžiamius ir mares, prieg tam vasarą ir žiemą. Mēnulis turi kalnus, platumas, lankas, ugaikalnius, kaip žiamė. Visos planėtos mūsų sistemos turi meto laikus, dienas ir naktis, kaip mes, nors su kitokiais laiko ilgumais. Prieg tam jos visos turi sphēriszką pavidalą, kaip žiamė, t. e. jos palei ēkvatorių iszpurę, o prie polių arba galų suploksztintos; jos, kaip szitoji, yra daugiau ar mažaus savo aszies linkon pakrypusios ir gavinamos dvigubu judėjimu rotacijos ir translacijos — vis tai ženklai vienokios kilties. Už tai istorija prasidėjimo mūsų žiamės suteikia mums tikrą analogiją dėl istorijos įrasidėjimo ir iszsilankstymo kitų planētų.

Nemažiaus, kaip įstatymai gravitacijos, taip-gi įstatymai szviesos yra per visą szvieto ardmę tie patys, ir tai tokie pat, kaip ant mūsų žiamės. Visur szviesa, vis tiek ar saulės ar priemoniszka szviesa, turi vienoki sudėjimą, vienoki greitumą, ir jos lužimas visur įvyksta tokiu pat budu. Szviesa, kurią atokiausios žvaigždės ar plėtmos miglų pas mus atsiunczia per tolybes daug billijonų mylių, nēkuomi nesiskiria nuo szviesos mūsų saulės; ji veikia pagal tuos paczius įstatymus ir susideda tokiu pat budu. Tame dalyke taip mažai abejonės randasi tarp mokslininkų, kad su pilna tiesa isz įvairumo dažyvės szviesos stovių žvaigždžių yra sprendžiama isz vienos pusės apie jų temperatūrą, kokybę ir laipsnį iszsilankstymo, isz kitos — apie jų paczių arba atnaszuji judėjimą szvieto ardmėje. Lygiu budu mes galime apsklembti plotus szeszėlių ir pusszeszėlių, kurie pasidaro užtemstant saulei ir mēnesiui, su visu pagal miera žiamiszkių atsitikimų. Pats žiedas planėtos Saturnaus meta ant tojo szeszėlių ir antraip jis pats per taji yra užszeszėlindinamas. Galiaus parodo photograhiszki abrozai, kurius įgyta nuo pa-

vienių stovių žvaigždžių, kad szviesa, isz jų iszeinancioji, taip pat kaip saulės szviesa, turi netiktai szviecziancius, bet ir chēmiszkai veikiancius spindulius. Tas pats yra, kaip pamokino bandomai su labai jautriais instrumentais, su szil-dancziaisiais spinduliais.

Kaip įstatymai gamtos, taip pat įstatymai szilumos arba visuotiniausios ir labiansizi paplitusios formos spėkos, kokią mes pažįstame ir kuri dabar visuotinai yra priimama tiktai už kitokią formą szviesos, yra tie patys szvieto ardmėje. Nuo saulės ar nuo kitų žvaigždžių pas mus ateinancioji sziluma veikia visiszkai pagal tuos paczius principus, kaip szilumos spinduliai, kurie yra iszsiuncziami per mūsų žiamę arba per szaltinius ant jos ēsanczius. Nuo szilumos-gi prietikių priklauso kietumas, skystumas, dujėtumas daigtų; taip-gi ir szitie padėjimai turi įvykti visur prie tų paczių sąlygų. Su szilumos prietikiiais taip-gi kitos gamtinės spėkos, elektrybė, magnētizmas, mechaniszkoji spėka, chēmizmas ir tt. taip arti mezgasi ir stovi prietikyje mainų arba gentystos su viens kita, kad nēr galima jas skirti vieną nuo kitos; taigi taipgi szitos spėkos turi buti, kur esti sziluma, t. e. visur kur. Įpattingai tai pri-tinka prie prietikio szilumos prie budo chēmiszkų sąjungmių ar iszsidėstymų, apie kuriuos tuomi mažiaus galima abejoti, kad visur szvieto ardmėje turi įvykti tokiu pacziu budo, kaip su pagelba taip vad. sprektiszkos analizies daromi tyrinėjimai aiszkiai darodė visuotiną pasiplitinimą arba lygybę ēsan-czių ant mūsų žiamės chēmiszkųjų gaivalų visatoje. Bet jau seniai priesz pagarsėjimą szitos naujausios bei akyviausios metodos tyrinėjimų gamtos, kamantinėjimas anu matomų ir ap-cziuopemų paslų isz kito, nežiamiszkio szvieto, kuriuos mes vadi-name mētēorais, meteoritais arba meteoriszkais akmenimis, atvedė ant to paties stygavojimo. Szituose navatnuose daigtuose, kurių kosmiszką kiltį bėgyje ilgų szimtmezių laikė už beprotiszką pasaką, nors isz kitos puses sztyvai ir drucziai tik-ėjo negalimiausius daigtus ar atsitikimus, ir kurie nuo kitų paszvieczzių ar isz sen-ētērio, galbut isz gilmės žvaigždinių ard-mių pas mus numetami yra, gal kaipo gabalai arba liekanos sugriautų paszvieczzių ar pirusių komētų, chēmija neįstengė rasti nors vieną elementą, kurio jau nebutu ant žiamės. Tarp 22 gaivalų ar chēmiszkų sąjungmių, rastų iktuolaik juose, nesi-randa nei vienas svetimas dėl mūsų žiaminio skritulio; ir gai-valai, kurie anose sąjungmėse vieszpatauja, kaip geležis, silicium, oxygēnas, kaip žinome, taip-gi vieszpatauja ant pavirszio žiamės. Podraug Daubrēe atrado, kad panėszumas žiamiszkų akmenų į mētēoritus tuomi labiaus auga, kuomi mes giliaus į žiamės plūtą įlendame, ir kad nekurie didelėse gilmėse randami mine-

rolai (kaip Olivinas, Herzolitas, Serpentinai) turi beveik su-
puolanti su mėtėoritais sudėjimą ir kokybę; kad mes galiausiai
artynlink pavirszio randame akmenis, kurių sudėtinės dalys
rodo yra panėszios į sudėtinės dalis mėtėoritų, bet esti oxy-
duotame (su oxygėnu suvienytame) ir dėlto pagal savo mine-
roliszką pobūdį permainytame padėjime. Taip-gi Daubrėei
pasisekė prėmoniszkų budu išz žiamiszkų akmenių sužiesti
substancijas, kurios labai prisiartina prie mėtėoritų. Toliau
tyrinėjimas mėtėoriszkų akmenių parodė, kad jų viduriuose
įbarstytieji kristolai yra sužiesti su visu pagal tuos paczius
įstatymus krystalizacijos, kaip mes juos randame kristoluose
ant žiamės, ir kad jų formos nėkuomi nesiskiria nuo mums
žinomuų. Pats Mikroskopas, kaip patėmyja Moldenhauer
(Das Weltall und seine entwicklung, I. s. 7) negali atsisakyti
nuo sądarbystos szitame dalyke. „Jisai parodo strukturoje
mėtėoritų, tų pas mus išz nežinomų tolymų krasztų atkeliau-
janczių mažų daigtų, jog vidurinė budavonė svetimų inorga-
niskų masų išz visoko yra identiszka su budavone musiszkų.“

Jau szitų buiczių vienų pakaktu dėl parodymo, kad —
sznekant žodžiais prof. Spillerio — „vienokumas spēkų gam-
toje nusitesia net iki atomų medegos“, arba kad „spėka susi-
žiedimo dėl tam tikros medegos ir dėl medegos atomų yra ta
pati visoje paszviecių ardmėje“. Bet ką tyrinėjimai mėtėorisz-
kų akmenių galėjo atvesti tiktai iki augszto laipsnio galimumo,
tai spektriszkoji analizis arba „kalba szviesos,“ kaip tai teisingai
tapė pavadinta, pakėlė beveik iki tikrybei su savo žvilgiu,
permatanczių chemiszką sudėjimą tolymiausių gumulų. Pirmą
viso ko ji pamokino, kad saulės gumulas — kaip rodo prie
vienatinio prasidėjimo visų sąnarių saulinės sistėmos išz tos
pat senmiglės kitaip negalima buvo tikėtiesi — savo degan-
cizame apdangale negali turėti jokių kitų chemiszkų elementų
kaip kad mūsų žiamė. Tai yra, kaip žinome, Natrium, geležis,
calcium, magnėsius, chromium, nikelis, barium, zinkas, kobaltas,
manganum, titanium, aluminium, strontium, varias, kadmium,
cėrium, uranium, kalium, vanodium, palladium, molybdėnum,
hydrogėnas, oxygėnas, nitrogėnas (azotas). Buvimas dangelio
kitų žinomų elementų dar yra abejingas, kaip indium, lithium,
rubidium, cėsius, bismuth, cina (skardas), sidabras, beryllium,
lanthanium, yttrium, iridium, silicium, siera, karbonas ir t. t.
Turbūt visi kiti metalloīdai randasi; taip-gi kiti sunkūs metalai,
kaip auksas, sidabras, gyvsidabris, gal randasi gilesniuosiuose,
dėl spēktriszkos analizies neprieinamuose sluogsnuose saulės
arba jos apdangalo. Visuotinai chemiszkas sudėjimas saulės

apdangalo turi didelį panėsumą arba analogiją i chemiskajū sudėjimā mētēoriszkū akmeniū.*)

Žinoma, kad nepasikakino su spektroskopu, kuris gali duoti tokias pozityviszkas žinias apie chemiską sudėjimā atokiausių gumulų, isztyrinēti tiktai saulę, bet pratęsē isztyrinėjimā, nežiurint i dideles, su tuomi surisztas sunkenybes, taipgi ant planētų, komētų, žvaigždžių, miglotųjų plėmų, puolancziųjų žvaigždžių ir tt. ir prieg tam visatinai atrado visur tą patį. Įpatingai prie to pasirodē, kad taip vad. stovios žvaigždės, kaip tai ir senesnēji astronomija daleidinėjo, nėra kuomi kitu, kaip tikros saulės, kurių atmosphēroje arba szviesos apdangale vėl žėruoja žinomi ir isz dalies jau paminēti gaivalai, kaip geležis, kalcium, natrium, magnesium, tellurium, antimonium, bismuth, gyvsidabris, hydrogēnas, azotas ir tt. Įpacziai rodosi hydrogēnas ant daugumo žvaigždžių, turi svarbiausiają rolę ir ten esti priežastimi tų paczių galingų erupeijų ir sukurių, kaip ant saulės. Jeigu dar nevīsi saulėje randamieji gaivalai galėjo buti iszrodyti ēsa žvaigždēs, tai tas bene tiktai priguli nuo silpnumo spēktroskopiszkjo abrozū dēlei didelių didelių tolybių. Tą pat reikia pasakyti apie dar atokesnes miglų plėmas arba anas žėruojanczių gazų masas, kurias astronomai tvirtina ēsant pasauliū sistēmomis dar tebesidarancziomis, ir kurių spēktrume galima pažinti įpatingai hydrogēnā ir nitrogēnā. Taipgi komētos tapē spēktraanalytiskai isztirtos, nežiurint i jų silpną szviesā, kuri labai apsunkina tikrus tēmyjimus, ir istengē jose darodyti karbonā ir hydrogēnā. Net puolancziāsias žvaigždes tyrinėjo spēktroskopiszkai, ir sako radę jose ēsant karbonā, lyginai kaip žėruojanczius garus natro ir magnēzijos. Jōg szviesā planētų kaipo nuo saulės paskolyta szviesā turi parodyti tą paczią įpatybę, kaip saulės szviesā, nėra reikalo įpatingai minēti.

Sziaip ar taip tomis naują gadynę atidarancziomis radynomis, kurics užsipelno stcti szalymais didžiausiųjų radynų visų amžių, tapē parodyta, kad matērija yra visatinai tokia pat

*) Neturi cziōn likti nepaminēta, kad tapē atidengtas vienas elementas arba viena substancija saulės spēktrume, kuri neatsako jokiai žianiszkai, ir kuriai dēlo tapē duotas vardas Hēlium. Bet pagal atžymaus spēktroskopisto Lockyer'io isztyrinėjimus, Hēliumas turbūt nėra kas kitas, kaip atmainyta forma hydrogēno; ir prieg tam prof. Palmietis Neapolyje sakosi neseniai spēktrume lavos Vėzuvijaus atradęs linija Hēliumo. Antrapus yra labai gelūmu dalyku, kad koks elementas, kuriō busena ant žiamės dar visiszkai netapē apeita, kur kitur pažymia rolę turi, arba antraip, kad koks pas mus pasiplatinęs ēlementas sudėjimē kitų szvieto gumulų atrado tiktai menką suvartorę. Vienok dēlo nėra galima paabejoti apie visuotinā identiszkumą arba vienokumą matērijos.

netiktai viduryje mūsų saulinės sistėmos, bet visoje szvieto ardmeje, iki szalies žvaigždžių ir miglų plėmų. O kada-gi nuo lygybės medegos priguli neatbutinai lygybė spėkų, arba kada-gi nuo chėmiszko ipatybės matėrijos butinai prideria budas jos istatymiszko veikimo, tai negali pasilikti abejonės apie vienokumą gaivalų, o su tuomi ir spėkų per isztisą visatą ir apie lygybę iszsilankstymo mūsų saulinėje sistėmoje, kaip ir tolimame žvaigždžių danguje — kuris sakinyš szia dien estis tiesiok pripražistamas per visus mokslininkus, kurie tais dalykais su iszgalėmis užsiiminėjo. Pats prof. Kirchhoff, garsusis iszradėjas spėktriszko analizies, savo toki persiliudyjimā yra isztaręs, „kad gaivalai ir spėkos isztisoje visatoje yra visatinai tokie patys.“

Visos tos buitys ir patėmyjimai aiszkiai darodo visuotinumą gamtos istatymų, kurie juk yra tiktai kitu aptarimu istatymiszkojo, isz jos chėmiszko ir fizikiszko prigimimo paeinancio veikino matėrijos ir jos spėkų, ir kurie per tai negali apsirubežiuoti mūsų žiamė, bet lygių budu užlaiko savo galę per visą, mums žinomąją szvieto ardme. Nėkur szitoje ardmeje, nor ji butu begalinė, nesiranda lindynės dėl phantazijos, kur ji galėtu gimdyti padukusius iszsigimimus ir sapnuoti apie emancipuotą nuo paprastų rybų, pasakiszka buseną. Mus matomai apsiaucziantis szvietas yra tai begalinė visumā susidedanti isz tų paczių gaivalų, nezama tokiomis pat spėkomis, valdoma tais pacziais neatmaininā's gamtos istatymais.*)

„Visur kur,“ sako astronomas M. V. Meyer'is, „mes matome gamtą lygiu budu triustanį apie subudavojimą ir užbaigimą milijonų szvietų, su tais pacziais įrankiais, pagal tuos paczius visatinius principus, isz tos paczios pradinės matėrijos, pagal tolygią kieravojanczią idėją, visur parėdką darant ir drucziai užlaikant. Ir pati medėga, perimta taja paczia spėka ir į gyvą veiklumą perkelta, pripildo visas dangaus ardmes, ir ta pati mislis visur veda paszvieczius linkon neabejotinai panašaus galutinio mierio.“

Teisiai tvirtina Oersted, daleisdamas identiszkumą istatymų gamtos ir iszminties, kad tasai visuotinas giliavimas iszmincziai suprantamų gamtos istatymų taip-gi reikalauja dugninės lygybės galėjimo pažinties isztisoje visatoje. Jeigu butu mąstau-

*) Jeigu tankiai isztartasis ir labai galimas buti paisėjimas fizikų ir chėmikų pasitikrintu, kad isz tiesų tesiranda tiktai vienas gaivalas ir taip-gi tiktai vienintelė spėka, ir kad tai, ką mes vadiname gaivalais arba spėkomis, gal yra tiktai įvairiomis modifikacijomis arba pasirodymais arba padėjimais anos pirmininės medegos ir anos pirmutinės spėkos, tai augszcziaus tekste isztartasai sakinyš dar žymiai papsirastintu.

jancios esybės išlauk mūsų planėtos — ir tai galimas yra daigtas, kada-gi nėra galima įžiūrėti, kodėl lygios arba panėszios priežastys prie lygių arba panėszius darbus — tai jų įgalėjimas mislyti turi būti lygus arba panėszus musamjam, nors gal pagal laipsnį arba panėszų sąlygų negalėtų pagatminti taip-gi visur lygius arba pasiektą išsilavinimą labai įvairus. Taip-gi principai kuniszkųjų žiedalų turētu visatinai būti tie patys visur. Rods įvairumas atskyrų paszviecių pagal masą, temperatūrą, tirsztumą, apszvietimą per saulę, fizikiszką įpatybę pavirszio ir tt. yra taip nepaprastai didelis, ir prieg tam phazys išsilankstymo, kokiose kožna atskyrą žvaigždė randasi, taip viena kitai atokios, kad su tuomi pasidaro galimi begaliniai įvairumai kožnalaikiniuose prietikiniuose organizacijos gyventojų anų paszviecių. Juk žinome, kad prisitaikymas prie išlaukinių gyvenimo sąlygų yra viena iš svarbiausių priežascių sužiedime ir tolynžengencziame išsilankstyme organiszkųjų esybių, ir parodo juk pati istorija mūsų žiamės, kad atnasziai maži skirtumai fizikiszkoje įpatybėje žiamės pavirszio, kurie įvyko bėgyje gēologiszkų gadynių arba ēpokų, buvo palydymi perimancziausiais atsimainymais žiamiszkos floros ir faunos — iš ko galima būtų spręsti apie neiszssemiama bijologiszką visokeriopumą visatoje (kosmos'e). Tuomi tarpu czion truksta mums pozityviszkos arba moksliszkos atramos taip labai, jog tolesnes spekuliacijas apie szitą dalyką reikia pamesti kaipo nenaudingas arba bepasekmingas. Tiktai tiek, kaip sakytą, gali būti priimta su tula tikrybe, kad prie lygybės kosmiszkų grivalų ir įstatymų dugniniai principai kuniszko ir dvasiszko išsilavinimo, organiszko ar inorganiszko gyvenimo turi būti visur tie patys, ir kad kosmos'e (visatoje) visur, kur randasi matērijaliszkos sąlygos dėl atsiradimo arba tolesnio išsilankstymo gyvų ar inorganiszkų esybių, turi tas atsiradimas arba tolesnis išsilankstymas įvykti su ta paczia spēka ir veszlumu, kaip czion ant mūsų žiamės. Įpatingai ant planētų, kurios pagal principus mechanikos taip pat turi lydėti žvaigždes ar kitas saules, kaip kad mūsų planėtos mūsų saulę, galimumas gyvas ties tuluose laikuose ir prie tam tikrų sąlygų, nors gal tiktai ant nekurių iš jų, turi taip pat pareiti arba parėjes būti, kaip kad parėjes yra ant mūsų žiamės. Kas prieg tam kiszasi mūsų paczių planėtinės sistemos, tai berods mes turime pripažinti, kad prietikiai dėl atsiradimo gyvų ir mąstaujanczių esybių, panėzinczių į esybes žiamės, yra pusėtinai aprubežiuoti, kada-gi taip vad. didėsės arba išlaukinės planėtos pasieks galimumą tokio išsilankstymo jei bent tuomet, kada saulė jau ant tiek bus atszalusi, kad negalės ilgiaus jų ganėtinai suszildyti ir apszviesti, ir kada-gi galbut tiktai taip vad. vidaus planėtos duoda

pažinti reikalingas sąlygas dėl įvykimo energiško gyvybės proceso. Dauguma planėtų skrajoja kaip mirę gumulai aplink saulinių, skritulių kuris tikrai ant keletos iš jų teišsigali užlaikyti gyvastvą ant prietaikmini trumpo laiko. Dėl komėtų ir mėteoritų, pats iš savęs susipranta, nėra mislytina jokia gyvastva. Buvo klausimas pakeltas, ar kitų planėtų apgyventojai nėra apdovanojami galbut angztesne ar turtingesne organizacija savo pajautų ir ar tuomi jie neišsigali įgyti įskvarbas, dėl kurių mes nepritenkame jautimo. Szitą galimumą, kurį ta aplinkybė užtarauja, kad juk taip-gi pajautinės energijos žmogaus reikia laikyti tikrai kaip palengva pasidariusį rezultatą pritaikinto prie apielinkės gyvastinio proceso, galima pripažinti, be to kad visatinis, angscziaus isztartas rezultatas per tai atsimainytu.

„Ir jeigu,“ sako Zeise (Das Endlose der grossen und der kleinen materiellen Welt, Altona 1855), „kas juk nei kiek nėra paabėjotina, taip-gi ant tolymų paszviečių esti angsztesnės, organizškai pagaivintos esybės, tai josios savo angstesniame iszsilavinime kaip mąstaujanczios esybės bus panėszios į žiamės žmogų neužginczyjamai iš dvasiszkos pusės, kada-gi visame univėrsun'e juk tikrai galima paisėti vieną iszmintį, kuri visur ta pati buna, iszminti, pagal kurią visi gamtos įstatymai pasirodo įstatymais iszminties,“

„Duszios gyvenimas,“ sako Spiller (Die Urkraft des Weltalls, 1876) „nežiūrint į įvairumą organizacijos pagal savo prigimimą turi turėti vienokią iszveizdą. Įstatymai mislyjimo bus tie patys visatoje.“

Kad dvasė ir gamta pastaroje linijoje turi būti tuomi paczių, kad įstatymai iszminties ir gamtos turi būti identiszki, turėtu visatinai jau iš to pareiti, kas pirmesniuose straipsniuose buvo sakyta apie prietiki medegos, spēkos ir judėjimo. Juk-gi patys gamtos įstatymai sutvėrė dvasę, ir toje veikia juk jos paczios pajėgos, kurios valdo szvietą ir gamtą! Dėlto įstatymai mislyjimo mūsų dvasės turi sutikti su paslėpcziausiais pėdsakais vieszpataujanancziųjų gamtoje įstatymų, ir dėlto įstatymai mislyjimo yra taip-gi įstatymais szvieto! Logika ir mechanizmas yra tas pats, ir iszmiutis gamtoje yra taip-gi iszminczia mislyjimo. Taip-gi įstatymas mislyjimo pats turi būti laikomas už tikrą gamtos įstatymą ir kaip iszeiga gamtįstatymiszko arba gamtistoriszko iszsilankstymo. Žmogiszkoji iszmintis arba veiklumas dvasės yra taip sakant tikrai zerkolu, kuris atmusza viską, ir palengva kilęs iš anų nepertrauktų savitarpinių veikimų, kuriuos organizmas bėgyje kosmiszko ir gėologiszko gadynių turėjęs yra su savo apielinke. Nuo žiamiausio laipsnio jautimo arba gabumo jautimo pradėdama, žmogiszkoji (ir gyvuliszkoji) dvasė per veikimą ir prieszveikmę iš palengvo ir

per nesuskaitytus tarpinius laipsnius pakilo iki savo sziadykszciai augsztybei ir priēmē prieg tam anas žiromas mislyjimo formas, kurios tiems, ką neistengia suprasti principą iszsilankstymo visame jo pajėgume, iszsižiuri įgimtomis pirma kokių nors patyrimų.

„Svarbiausiu punktu darodymo,“ savo Oersted, „kad gantos įstatymai yra įstatymais iszminties, yra tai, kad mēs mislyjimu galime isz žinomų gantos įstatymų iszgauti kitus, kurių mes isz tikro patyrimuose vėl atrandame. ir kad mes, jeigu taip nėra, parėdkiu budu įžiurome, kaip mes klaidingai buvome saprotavę. Isz to tai pareina, kad įstatymai mislyjimo, pagal kurių mes saprotaujame, ir pacioje gamtoje giliuoja.“

„Isz žmogiszkųjų smagenių tekantieji mislyjimo įstatymai,“ sako Ph. Spiller'is (k. v.), „neturi jokios kitos logikos, kaip kad ją randame įstatymuose szvieto. Sužiningas žmogiszkas, matėmatikiszkas mislyjimas nėra kitoks kaip besužiniszkas gantos mislyjimas. Isz to taip-gi pareina, kad logiszkai mislyjanczių galvos, toli viena nuo kitos budamos, tą pacią teisybę atidengė beveik vienu laiku.“

Dar asztriaus arba aiszkiaus tą svarbią mislį isztaria Povilas von Lilienfeld sakydamas: „Butini įstatymai mislyjimo ir materijos yra tie patys. Mislyjimas yra sutirsztėjusiu judėjimu, ir kada-gi žmogiszkas organizmas visatinai perstato tiktai pakylėjimą gantos spėkų, tai taip-gi mislyjimą reikia iszguldyti visatinai tiktai kaipo sutirsztintą veikimą gantos spėkų.“

Szitoji pažintis tobulai ir būtinai sutinka su anais rezultatais empyriszkai philozophiszko gantos prisistėbėjimo, kurių mes vėliaus apie įgimtas idėjas raszytame straipsnyje įgysime kaslink palengvą pasidarymą žmogiszkos (ir gyvuliszkos) duszios. Kada-gi duszia nėko nežino apie taip vad. absoliutiszkas, virszupajautiszkas, per augsztesnę kokią galybę joje pasodintas idėjas arba nuomones, bet visa savo žinojimą, mislyjimą, jautimą ir norėjimą semia isz milijonus sykių atsikartojanczių iszkvarbų apsiaucziancziojo ją szvieto, tai kitaip negali buti, kaip kad szitime vieszpatanjantieji įstatymai taip sakant atsispindi arba atsikartoja anoje — arba kad, kaip Carns Sternė iszsitaria, žmogiszka dvasė nėra kitu kuomj laip daugiaus ar mažiaus vienu mažinimo zerkolu, kuris savyje surenka spindulius gantos, kurioje guli visas žinojimas. Tegul ir butų sunku arba tankiai negalima kožname ipatingame atsitikime iszpainioti arba iszaiszkinti daugeriopai iszsiszakojučius siulelius szitojo prietikio, tai vis-gi mums rodosi nėsant jokios abejonės apie patį dalyką.

„Tas pats parēdkas vieszpatauja visur: atmainingame pereigyje žvaigždžių įstatymas vieszpatauja pagal miera ir skaitlių, kaip kad žmogaus mislyjanciose smagenyse“ (F. Krasser).

Isz praeitės latvių.

VI.

Vidžiamis po szvedų valdžia (1625—1710 m.).

Gadynė szvediszko valdymo dalinasi į dvi gadyni. Pirmoji, nuo 1625—1680 m., daugiur palaimintina; antroji-gi nuo 1680—1710 m. nelaiminga ir pilna kentėjimų. Isz pradžios Vidžiamyje buvo didelis džiaugsmas. Szvedai, ipacziai Gustav Adolph, atmainė ant gerovės valdymą szalies ir sudą; taip-gi valdant Kristinai (1632—54 m.) daug buvo paszvesta dėl pataisymo vidurinių dalykų szalies. Nuo 1654—60 atėjo audringa ir karinga valdžia Karolio X Gustavo ir potam po sataikų Olyvoje su Lenkija bei Kardyje su Maskolija, valdymas Karolio XI (1660—97). Tas nuo 1680 m. konfiskavojo keletą Vidžiamio ritterių dvarų. Prie jo ipėdinio, Karolio XII (1697—1718) Vidžiamis ir Estija prapuolė dėl Szvedijos ir 1710 m. parėjo į maskolių rankas.

*

*

*

Gustav Adolph nukreipė akį ant sudavadyjimo liuterių bažnyczios dalykų Vidžiamyje. Įvesdinęs szvediszką, isz dalies iki sziądien tebėsanti bažnyczios rėda, karalius 1630—31 m. įsteigė gymnazijas ir pradines mokslaines Rėvaliujė, Rygoje ir Tarbatoje. Rygos gymnazijoje pavelyjo mokinti latviszkai ir priiminėti žiamionių vaikus. 30 d. jaunio 1632 m. stovenėje pas Nūrnbergą, kur jis stovėjo prieszai didi Vallenszteina, Gustav Adolph padėjo paraszą ant raszto, įsteigti universitetą Tarbatoje. Bet netik apie bažnyczias liepiančio ir mokinimą jaunuomenės rupinosi Gustav Adolph, jis 1630 m. įkurė Tarbatoje dvaro sudą (Hofgericht). Tam buvo pavesti pagal skaitlių tuometinių pavietų keturi szalies sudai (Landgericht) Rygoje, Vendene, Tarbatoje ir Pernavoje. Gustav Adolph atėmė nuo ponų tiesą spręsti apie žiamionių asabą ir gyvastį, ir tiems pavelyjo savo ponus skusti į dvaro sudą. Ir burų reikalai tapė palengva pagerinami. Taip-gi 1632 m. karalius paskyrė revizijos komisiją, kad toji iszjieskotu ir užraszytu žiamionių skundus ir žiamionių žiamės dydį. Visa szalis greitai ėmė gautiesi, kad vyresnybė paėmė žiamionis į savo sargybą. Bet Gustavui Adolphui nebuvo lemta galan atvesti dideles re-

formas ant labo žiamionų luon.os. Jis pražudė savo gyvastį 1632 m. Lützeno kovoje.

Ir prie Kristinos (1632—54) Vidžiamis ir Ėstija naudojosi išz Romos, retkarcziais pertrauktos priepuoliais su lenkais ir maskoliais. Vladislovo IV (1632—1648), nors troszko karunos Szvedijos, jos neigijo. Tacziaus Vladislavo sądora su caru Michailu Feodorovycziumi, o taipo-gi szvedų pragaisztis pas Nördlingen (1634 m. 30 metinėje vainoje), privertė prailginti Altmarke 1629 m. ant 6 metų padarytąją ginklų stovą. Derybos su lenkais ėjosi Stumsdorfe ir 1635 m. tapė sutarta 26 m. ginklų stova, kame Szvedija atsižadėjo savo valdymų Prusuose, bet Vidžiamį pasilaikė ant pamato Altmarkiszkės ginklų stovos. Į Vidžiamį išgriovęsis lenkų vaiskas apleidė szalį 1635 m.

1645 m. nežiurint į priesztaravimus Vladislovo IV, sądoroje Brömsebro tarp Danijos ir Szvedijos, Szvedijai pateko salos Gothland ir Oezel.

Lenkų karalius Jonas Kazimieras (1648—68) stengėsi užginczyti Karoliui X Gustavui Szvedijos sostą. Išz to kilo tąsynės, kurios pasibaigė, mirus Karoliui X, Olyvos sątaika tarp Szvedijos ir lenkų, prie ko pristoją Prusija ir Danija. Czion Jonas Kazimieras už savę ir savo ipėdinius atsižadėjo nuo szvediszkio sosto, nuo Vidžiamio ir Ėstijos, taip-gi nuo salų Runo ir Oezelio; tiktai piet-rytinė arba taip vadinamas Lenkiskaskis Vidžiamis, ipacziai Dünaburg, Rositten, Lutzen ir Marienhauzen, likosi valdžioje lenkų. Szvedija-gi iszdavė isz dalies apvaldytą Kursą ir žadėjo katalikams Vidžiamyje valnybę tikėjimo; ercokas Kurszo Jokubas, kurį Karolis X 1658 m. užpuolęs Jielgavoje suindino, tapė sątaikos dėlei paleistas, ir Szvedija vėl atsižadėjo nuo užvajavonių Prusuose.

Ivykus taikai tarp Szvedijos ir Danijos Kopenhagene 1660 m., prasidėjo derybos su Maskolija; mat nuo 1655 m. Szvedija kėlė vainą priesz Aleksiejų Michailovyczių (1645—76). Maskoliai užėmė tulas dalis Vidžiamio ir Ėstijos, o 1656 m. net paczia Rygą apgule apszaudė, nors neįėmė. Bet Kokenhuzen ir Tarbata 1656 m. pateko į maskolių rankas. Derybos prasi-dėjo 1660 m. Thomsdorfe, tarpe Rygos ir Kokenhuzeno, potam-gi kaimelyje dvaro Ajakar, arti taip vad. ilgojo tilto (į pietus nuo Vörzjārv). Bet maskoliams naujų žiamių troksztant, tik 1661 m. dvare Kardis, ant rubežiaus tarp Vidžiamio ir Ėstijos, tapė sudermė sutarta. Szvedijai liko Vidžiamis ir Ėstija, ji dar gavo nuo maskolių Ingermanlandą (t. e. sziądien Peterburgo rėdybą) su pylimi Kexholm Suomijoje, taip kad Maskolija tapė atstumta nuo Baltijos marės. Atsitraukdami maskoliai turėjo palikti visus ginklus, paraką, pagražinimus bažny-

čių ir tt. Vidžiamio miestuose ir pylyse. Viename tiktai Kokenhuzene liko tuomet 21 kanuolių, daugumas su vardu caro Ivano IV Vasiljevycziaus.

Pirmieji metai valdymo Karolio XI (1660—97) perejo be skundų. Bet kad jis 1672 m., suaugęs, pats ėmėsi Szvediją valdyti ir kad Szvedija kaipo talkininkė Liudviko XIV pas Fehrbelliną 1675 m. tapė sumusšta per skirtkuningaiksztį Pri-driki Vilimą, karalius Karolis stengėsi visokiais įrankiais pa-pildyti per vainas aptusztėjusį valstijos yždą. Nuo szvediszkos diduomenės jis atiminėjo dvarus, jau tai pirktus, jau tai dovanai gautus. Bet Vidžiamio jis neužkakino ir dar 1678 m. jis tikrino vidžiamio pasiuntiniui, atvykusiam su kitais dalykais į Stokholmą, kad tokios konfiskatos dvarų, kaip Szvedijoje, ne-busi Vidžiamyje. Bet jau 1680 m. Vidžiamio ponai ėmė skųstiesi ant sunkių prispaudimų. Nors veltuo, taciaus Vidžia-mio ritterystė skundėsi szvedų vyresnybei 1681 m.: mat Karolis buvo įsteigęs „redukucijos komissija,“ ir 1681 m. 27 d. balan-džio jis ponijai įsakė, kad toji duotu žiamionims valnybę, taip kaip jis mislinas daryti su žiamionimis savo dvarų ir karunos. Ponija atsikalbinėjo visokiais pragumais. Tuomi tarpu Vidžia-myje kitą komissija mieravo žiamionių žiamę ir nusprendė jos ver-tybę vyresnybės ir privatiszkuose dvaruose. Vėliaus toji komissija nusprendė skundus ir mokestis pagal žiamės vertybę, ir tai vis užraszė įpatinguose rasztuose, „waku gramatose,“ kaip jas latviai vadina. Ir Karolis asztariai dabojo, kad jo parėdymai butu iš-pildyti. Išz tos priežasties 1685 ir 1687 m. riteriai vėl skundėsi ant pergyventų prispaudimų. Ažuot išzklausyti, Karolis XI 1688 m. išzdavė Vidžiamio diduomenei įsakmę, visus dvarus, kurie kuomet nors prigulėję szvedų karunai, atiduoti ant gero valstijos. Drauge jis rekalavo, kad keli paslai dėl revizijos szalies tiesos taptu atsiusti į Stokholmą. Su tuomi reikalu ten vyko szalies dumzius Budberg ir kapitonas Reinhold Patkulyš. Vidžiamio riterystė tiems vyrams įsakė stoti už szalies tiesas ir priesztarauti vyresnybės pageidaujamai dvarų konfiskacijai. Bet Stokholme paslai patyrė, kad vyresnybė netik penkta szeszdali visų Vidžiamio riteriszkų dvarų konfiskavos, bet pa-naikins tiesas bei privilijas, duotas per Sig. II Augustą Vidžia-mio valstijai, kurios per sutaiką Olyvoje išz naujo parėjo į veikmę. Budberg ir Patkulyš apleidė Stokholmą, idant 1692 m. seime vidžiamiszkės riterystės duoti praneszimą išz kelionės. Kaip tas praneszimas, taip ir kitokie išz visu pusių skundai ant sunkių ponijos prispaudimų, davė priežastį dėl placzių derybų, taip kad pagaliaus 1692 m. vardan visos riterystės Vidžiamio kara-liui Karoliui XI tapė prisiūstas rasztiszkas skundas su pra-szymu, kad praszalintu visokeriojus pripasandimus ponų. Tarp

kitko skunde buvo asztrus užpuolimai ant valdymo neapken-
cziamo per vokieczius generolgubernatoriaus Vidžiamio, grovo
Hastferio. Į metus tiktai vyresnybė atsiliepė, ir tai tuomi,
kad pakvietė ant iszsisteisinimo į Stokholmą szalies dumczius,
szalies marszolą, rezidentus-dėputotus, trumpai sakant visus
vyresnius Vidžiamiskės riterystės, buvusios dalyva prie pada-
vimo skundo. Dėlto nuvyko į Stokholmą szalies dumcziai
Vitinghoff ir Budberg ir abu rezidentu-dėputotu Mengden bei
Patkulyš. Kada-gi Patkulyš vienas tarp pirmųjų buvo raszant
skundraszti ir kada-gi asabiszkai jis buvo piktų su generolgu-
bernatoriumi Hastferiu, tai jis reikalavo gromatos atvangos
(Geleistbrief, palydų gromatos), kuri tapė iszduota kovo mėne-
syje 1694 m., nors dvipusiszkų budu. Stokholme, pagal kara-
liaus įsakmę, susidarė komisija ir priesz tą vidžiamiecziai — vokie-
cziai tapė apskusti už didelį nusidėjimą priesz vyresnybę per
ineszimą skaudaus skundraszčio. Galutinis sudas buvo toks,
kad visus keturis Vitinghoffą, Budbergą, Mengdeną ir Patkulį,
kaipo vietininkus Vidžiamiskės riterystės, nukuroti mirtimi.
Pirmus tris apkaltino taip, kad juos uždarė ant 6 metų į pylį
Marstrant, isz kur jie vienok 1697 m., praszant karaliaus mo-
tynai, tapė paleisti. Patkulyš-gi slapta apleidė Stokholmą, 14
dienų pirm pasibaigimo laiko, jo palydų gromatos, iszėjo į
szvietą kaipo pabėgėlis ir majestoto užrustintojas ir mislinėjo
apie įrankius dėl iszvadavimo Vidžiamio nuo neapkęstinos
szvedų valdžios. Jo mieriai tapė pagirti per Pridrikį Augustą,
saksų kuningaiksztį, kurs 1697 m. tapė karaliumi Lenkijos,
drange ir per carą Petrą Didį.

Pirmiausiai Patkulyš traukė į Szvicariją, potam į Pran-
cuziją, 1698 m. įstojo į saksiszką tarnystą ir įpacizai atsizymėjo
prie sudermės tarp Augusto ir Petro priesz Szvediją. Paskui
caras paėmė Patkulį į savo tarnystą ir suteikė jam vadovystę
maskoliszko vaiko, kurį jis siuntė Augustui į pagelbą. Taip
Patkulyš pasiekė savo mierį, nės bėgyje Sziaurinės karės, dėl
kurios įvykimo jis viską darė, Szvedija prapuldė Vidžiami
bei Estiją.

Tuomi tarpu dėl ponijos vis didesni apsunkinimai ėjo. 1694 m.
karalius uždraudė karunos dvaruose žiamionis sudyti ryksztėmis
ir liepė prigulinczia teisa spręsti pagal kožno nusizengimą.
Taip-gi nuteikė, kad iszrandavotojus, kurie daugiaus praszo nuo
žiamionių negu paraszyta „waku grahnatos“, labai skandžiai
sudytu. Galiaus jis uždraudė randos ponams savvaliszkai žia-
mionis isz namų pavaryti, ir kitus priunti ir liepė apie tai nu-
spręsti priderincziai valdžiai dėl randos ponų dalykų. Hast-
feris 1695 m. sąime, e ponijos įsakė, kad karalius noris, idant

ir ponija įvestu tokius pat likimus savo dvaruose, idant syki pasibaigtu didis prispaudimas ir nemylistingas namų sudas. Ant karaliaus velyjimų sąeimė neatsakė nėko, ir dėlto likosi viskas po senovei. Žinoma taip ilgai nebutu buvę, jeigu Hasteris, didis ponijos neprietelius, nebutu numiręs 1697 m. drauge su Karoliu XI.

Užėjus ant sosto Karoliui XII (1697—1718), susėdai mislyjo Szvedijos galybę supustysį. Petras Didis rorėjo atgauti Ingermanlandiją ir Karėliją. Augustas II, renkant ant karaliaus Lenkijos 1697 m., pažadėjo dėl Lenkijos atvajavoti nuo szvedų Vidžiami. Prie sądoras Lenkijos su Maskolija pristojų Kristijonas V, danijos karalius, už tai kad vaiduose su ercoku Ho'stein-Gottorpo, Pridrikiu IV, Karolis XII parėmė ercoką (mat Karolis XII buvo szvogetiu ercoko Pridrikio). Kristijonui mirus 1699 m., jo sunus ir ipėdinis Pridrikis IV tą patį norą turėjo atgauti nuo Szvedijos pražudytas szalis. Ir taip Patkuliui tarpininkaujant, sądora pasidarė tarp Augusto, Pridrikio IV ir caro Petro. Sziaurinė vaina prasidėjo 1700 m. tuomi, kad vienas po kitam Augustas II su saksiszka armija ipuolė į Vidžiami, Pridrikis IV — į Szvediją, ir keliais mėnesiais vėliaus caras — į Ingermanlandiją.

Karolis XII buvo jaunas, bet drąsus kareivis. Jis umai pamuszo Pridrikį, kurs sataikoje Travendaliuje 1700 m. turėjo atsižadėti nuo sądoras su Maskolija ir ercokui Holstein-Gottorpo sugražinti, ka buvo atėmęs. Potam Karolis kreipėsi priesz maskolius, kuis buvo ipuolę į Ingermanlandiją, vedami caro, generolo Szerenejevo, ercoko De Croy, kuningaikszezio Trubeckoi, feldmarszolo Golovino ir k. Maskoliai apgulo Narvą. Karolis su 17000 žalnėrių iszplaukė ant kraszto pas Pernavą spalį mėn. 1700 m. ir per Rėvali bei Vezenbergą traukė į Narvą, kur szvedų igultinės buvo 1000 po vada kapitono Horn'o. Maskolių vyresninku caras paskyrė ercoką De Croy. Maskoliams neapsukriai daboiant neprietelių, szvedų generolas Ribbingas ramiai nakties gudume isztyrė maskolių pylimus. Atėjo 19 d. lapkriczio 1700 m. Į trumpą laiką szvedai iszvaike maskolius, kurių daugybė nuskendo bebėgdami per tiltą Narvos, kurs ilužo. De Croy ir kiti vadovai turėjo savo kardus atiduoti kapitonui Stenbokui ir pasiduoti. 18000 maskolių tapė paimta į nevalę, tarp tų ercolas De Croy, Dolgorukij, Trubeckoi, ir tapė nušįsti į Stokholmą.

Dabar Karolis kreipėsi priesz Augustą II, kurio vaiskas gresė Rygai jau daugiaus kaip metas. Lenkai tų vainų dalyvi nebuvo, nės Augustas II tą vainą vede be pritarimo lenkiszku stonų. Saksų vaisko vadovu buvo generolas Flemming; vado-

vais ant pusės saksų ezion buvo taip-gi Patkulys ir Carlovitz. Saksai szturmą paėmė 1700 m. pyli Dūnamūndę, ginamą per szvedų kapitoną Budbergą, prie ko generolas Carlovitz prakiszo savo gyvastį. Patkulys ir Flemming, isz Rygos užjoję szalį iki Vendeno ir Ronneburgo, pagrižo į Varsavą, palikini generolą Paikulį, kurs apsisziancziauo aplinkėse Rygos iki Jungfernhof ir Neuermühlen. Tuomi tarpu szvedas Maydelis pergalejo neprietelių pas Vendoną ir atkako arti Rygos. Prisiartinant Velling'ui saksai apleidė Jungfernhofą ir perėjo per Dauguvą. Vellingui į Rujen atgrižus, karalius Augustas su pagalba atėjęs Rygą apgulo, kur generol-gubernatorius Dahlberg'as buvo suszaukęs Vidžiamio stonus rodos dėlei. Po penkių dienų bombardavimo apgulimas tapė atkeltas. Griždamas į Lenkiją Augustas įėmė pyli Kokenhuzen, kurią szvedų komandantas Stein pavedė be smugio, už ką jis tapė suimtas ir veikiai potam pasimirė.

Po muszio pas Narvą, Karolis žiemavoje pylyje Lais, 9 myles nuo Tarbatos; aplinkė daug kentėjo, kada-gi turėjo maistą statyti. Kapitonas Szlippenbach sergėjo vidžiamiszcai maskoliszką rubežių ir atvajavojo saksų paimtą pyli Marienburg. Vasarą 1701 m. Karolis susilaukė naujų žalnierių isz Szvedijos ir rengėsi Vidžiamį apvalyti nuo saksų. Nors Steinau, saksų feldmarszalas, norėjo Kokenhuzeną padaryti viduriu dėl apsigynimo, tacziaus jam liepta buvo pyli sudėginus ginti kairįjį krantą Dauguvos. Pagal sutarimą caro su Augustu Biržiuose (1700m.), kuningaiksztis Repnin su maskolių vaisku artinosi Kokenhuzenop, kur dar tebstovėjo feldmarszolas Steinau. Karolis-gi 7 d. liepos mėn. su 23000 žalnierių atėjo po Rygą; Steinau buvo ten ant kairio Dauguvos kranto pasistojęs. Karolis perėjęs per Dauguvą, po smarkaus muszio iszvaikė saksus. Szale Steinau ir Paikulio, vadovavo ant saksų pusės ercoakas Kurszo Ferdinandas (dėdė ir apėkunas nesubrendusio ercoako Pridrikio Vilimo). Visas abažas ir 2000 žalnierių tapė paimti. Maskoliai dar atstu nuo Rygos stovėjo. Taip-gi Dūnamūndė atiteko vėl szvedams. Karoliui artinantiesi Kokenhuzen, tą pyli kapitonas Bosė apleidė ir suplaiszino 1701 m.

Taip tai szvedai įsikruszo į Kurszą ir traukė priesz Lenkiją bei Saksiją. Generolas Löwenhaupt užėmė 1701 m. Mintaują ir kitus Kurszo miestus už dalyvumą Ferdinando prie apgulimo Rygos ir muszio jos pasieniuose. Kurszas pasiliko rankose szvedų iki musziui pas Poltavą, 1709 m. 1702 m. Karoliui atidarė savo varūs Varsavą isz valnos valės. Potam jis vaiską Augusto sunuszo pas Kliszovą 1702 m., užėmė Krokuvą ir 1703 m. pamuszo saksus pas Pultuską. Ir prusiszki

miestai Danzig, Elbing ir Torunius teko szvedams. Karoliui reikalaujant, lenkų seimas atstatė Augustą nuo sosto ir pasirinko karaliumi Poznanės vaivodą, Stasį Leszczynskį. Karolis įsiveržė į Saksiją, pasistojo pas Altrandstädt, netoli Leipzigo. Altrandstädtio sątaikoje 1706 m. Augustas II turėjo atsižadėti lenkų karunos ir pripažinti Stasį Leszczynskį karaliumi Lenkijos; jisai turėjo atsisakyti nuo sądoros su Maskolija (prieš Szvediją) ir paleisti suiminius bei perbėgėlius. Tarp perbėgėlių buvo ir Patkulys kurį caras kaipo savo paslą veltuo atgal reikalavo. Szvedai iš Saksijos atsitraukdami pasiėmė Patkulį su savimi ir pas kłosztorių Kazimierz (8 mylios nuo miesto Poznanės) pastatė po kariszkų sudu. Jis myriop pasmerktas, tapė ant rato nužudytas (1707 m.).

Caras-gi tame laike atvaikavojo didesnę dalį Pabaltijos. Nors 1701 m. szvedai atmuszo maskolius pas Rappin, Kasaritz ir Rauge, vienok Szeremetjevas sumuszo Szlippenbachą pas Errestferį (7 myles nuo Tarbatos). 1702 m. Szeremetjevas pergalejo Szlippenbachą pas Humelshofą (šiaurėn nuo Valkų). Raitoriją, traukiančią į Pernavą, Szeremetjevas apveikė, o ir maskolių laivynę nugalejo 14 szvediszkų laivų isztakoje Embacho. Tą metą Szeremetjevas užėmė Vidžiamį skersai ir išilgai, ir miestus Volmar'a ir Vesenbergą ir pylis Ronneburg, Smiltėn, Serben, Adsel, Trikatėn, Lais, Helmet, Karkus ir kit. Maskoliai grįždami į Peczurą ir Pleskavą įėmė pylių Marienburg, kur tarp suiminių buvo tenyksztis klebonas Glück su szejmyna ir jo augintinė Katrina, pati Petro nuo 1707 m.

Už savo pergalėjimus, Szeremetjevas tapė pakeltas ant feldmarszolo; o Menszikovas gubernatoriumi pylies Nötenburg (vėliaus Szlüsselburg) pagal isztaką Nėvos išz ažero Ladoga, lygiai kaip ir vietų, tame laike per maskolius užvajavotų.

1708 m. Petras paėmė ir suardė pylių Nyenszanz, ir artynlink marės uždėjo Peterburgą, kurio pirmieji gyventojai perėjo išz suardytos Nyenszanz; Menszikovas buvo pirmu gubernatoriumi Peterburgo.

Szeremetjevas tuomi tarpu su generolu Verden'u užėmė pylių Jamų (geguž. 1703 m.), įtaisė ten gintuvę po vardu Jamburg. Liepos mėnesyje Szeremetjevas įsiveržė į Suomiją ir sumuszo szvedus pas Systerbeką. Sugrižęs atgal jis dar rugsėjuje 1703 m. įpuolė į Estiją; carui iki Viesenbergui pro szalį Narvės vykus, Szlippenbach atsitraukė į Rėvalį.

Dėl apgynimo Peterburgo, spalio mėn. 1703 m. ant salos Kotlin Petras įsteigė gintuvę Kronszloss, nuo 1721 m. Kronsztdatu vadinamą. Ir czia Menszikovas tapė vyresninku.

1704 m. Szeremetjevui buvo pavesta apgulti Tarbatą, o Ogiloi turėjo apgulti Narvą. Generolas Verdenas privertė 14

szvediszkų laivų ant upės Embach pasiduoti, kurių uždavimu buvo buvę maskoliams apgulimą tramdyti. Pulkauninkas Skytte, 14 liepos 1704 m., turėjo Szeremetjevui pasiduoti po smarkių bombardavimų ir kruvinių muszių. Maskoliai priėmę prisiegą viernybės bažnyčioje Johanno, palikini 3 pulkus įgultinės; traukė į Narvą. Narvoje karžygiskai gynėsi generolmajoras Rudolph Horn'as. Bet ir gintuvė Narvos tapė szturmų per Ogilojų paimta 20 d. rugpjucio 1704 m. ir rubavota. Į kuni-gaiksščius neseniai pakeltas Menszikovas tapė komendantu Narvos ir gubernatoriumi Ingermanlandijos.

17 rugpjucio 1704 m. szvedų pulkauninkas Stiernstrahl po ilgesnio pasipriesyžymo pavedė maskoliams gintuvė Ivangorod, prieszais Narvą. Įgultinė traukė į Rėvalį, bet pakelėje masko-liai pamuszo ją arti Vesenbergo.

1706 m. generolas Apraxin įsiveržė į Suomiją ir užėmė Vyborgą, sostapylę Karėlijos; taipgi gintuvė Kexho m pateko į rankas maskolių — ir tuomi galutinai pasibaigė užvajavonė Karėlijos.

Pagaliaus maskoliai apgulo Rygą, 14 lapkricio 1709 m. apgulimas truko iki 4 d. liepos 1710 m. Szeremetjevas turėjo 30000 kareivių; Petras asabiszcai ragino miestą ir visą Vidžiamį pasiduoti, nors veltuo. Žiemai atėjus, Szeremetjevas apsistojo Jelgavoje, paliko raitoriją Vidžiamyje, arti Rygos, — o pėsti-ninkus padalino po Kurszą. Kuningaiksztis Repnin gulėjo ap-link miestą Rygą su 6000 pėsezių ir 1000 raitų. Į Rygą buvo daug žmonių isz aplinkės subėgę, vieni tiktai didžiunių į 150 giminių. Laikė 8 mėnesinio apgulimo mieste prasidėjo didelis badas, potam pavietrė, badmyrys; priegtam į pavasarį didelis tvanas daug blėdies padarė. Be minėtųjų vadų, dalyvais apgu-limo dar buvo maskoliai Bauer, Hallort ir Petras Lascey; szits vėliaus tapė gubernatoriumi Vidžiamio. Po smarkaus bombar-davimo, anuometinis Rygos generalgubernatorius, grovas Ström-berg, ėmė 30 jaunio derintiesi dėl atidavimo miesto. 4 d. lie-pos 1710 m. įvyko kapituliacija Rygos, ir maskoliai, vedami Repnino, per Smilezių Vartus įtraukė į miestą. Szvelų įgulti-nė gavo valną prasiszalinimą. 12 d. liepos tapė paimta prisiega viernybės dėl caro nuo gyventojų Rygos. Diduomenei ir miestui tapė patvirtintos senos privileijos ir prižadėta sugražinti dvarus, konfiskavotus per szvedų valdžią.

Pasidavus Rygai, ir kiti miestai Vidžiamio ir Ėstijos nebe-galėjo laikytiesi. Dūnamündė pasidavė 8 rugpjucio 1710 m.. Pernava 14 rugpjucio, sala Oezel (su Arensburgu) pradžioje rugsejo. Rėvalį įėmė po 6 nedėlių apgulimo 29 d. rugsėjo 1710. Visur tapė patvirtintos per carą ėsancziosios tiesos.

Kaipo atlygą Szeremetjevas gavo Pėbalgiszkius dvarus Vidžiamyje, kurie ir po szitai dienai yra rankose jo ainių. Palengva miestai ir kaimai ėmė atsiputėti nuo pustyjimų vainos.

Tuomi užvajavojimu Vidžiamio apturėjimas Maskolijai dar nebuvo užtvirtintas. Sueimėje Petro su Augustu 1711 m. Augustas reikalavo sugražinimo Vidžiamio Lenkijai. Tiktai taika Nystadte 1721 m. užtvirtino carui valdymą Vidžiamio ir Ėstijos.

O kas tikosi su Karoliu XII? Po taikos Altranstadte, Karolis žadėjo ir Petrą nutremti. Iš Saksijos, 40000 kareivių vedinas. 1707 m. jis traukė priesz Moskva. Bet pas Smolenską kazokų vyresninkas Mazeppa prikalbino jį suktiesi į Ukrainą dėl tosios išvalnyjimo nuo caro ir isteigimo ten savistovios karalystės. Bet czion 8 d. liepos 1709 m. muszyje pas Poltava caras suardė galybę Szvedijos. Karolis su Mazeppa pabėgo į Turkijos miestą Bender; Mazeppa mirė dar 1709 m.

Tuoju dabar sukilo seni Szvedijos neprieteliai. Augustas su 13000 kareivių įpuolė į Lenkiją, išvijo Stasį Leszczinskį; Petras atvykęs į Lenkiją atnaujinio sadorą su Augustu, rugpjutyje 1709 m. Ir Fridrikis V pristojo prie atnaujintos sadoros ir 1709 m. su danais įpuolė į Szonen. 1710 m. maskoliai užėmė Ėstiją, Vidžiamį ir dalį Suomijos. Karolis-gi stengėsi Achmetą III pakelti prisz Maskoliją, kurs 1710 m. ir apskelbė vainą Maskolijai. Pagal Pruto upę 1711 m. Petras tapė apsiauptas per 200000 kareivių. Bet Katrinai papirkus didįjį Vezyrių, tas p'linko prie taikmės. Nors 1712 m. turkai vėl apskelbė karę Maskolijai, bet Anglijai bei Ulandijai tarpininkaujant tarp turkų ir Maskolijos tapė sutarta 25 metinė taikmė. Pagaliaus pats siūlonas reikalavo, kad Karolis atsitrauktų iš Turkijos, ir davė 600000 dorelių dėl uždengimo skolų szvedų karaliaus. Tiktai szvedams kerszyjant su rinkimu kito karaliaus, Karolis 1714 m. ap'eidė turkų žiame, ir lydimas pulkauninkų Dūringo bei Roseno raitas leidėsi į kelionę per Vengriją ir Vokietiją; lapkrietyje 1714 m. pribuvo į Stralsundą. Kad Karolis nuo Prusijos reikalavo, idant atiluotu Sztetyną ir kad jis užpuolė prusiszką igultinę ant salos Usedom, Prusija jam vainą apskelbė; ir Anglija stojo ant szlies neprietelių Karolio. Kariumenė danų, siksų, prūsų ir maskolių apgulo Stralsundą. 1715 m. Karoliui slapta pabėgus į Szvediją, miestas tapė danų užimtas. Kita meta Karolis traukė priesz Norvegiją, dėl jos atėmimo nuo Danijos, bet rado czion smurtų atsispyrimą. Antroje kelionėje apgulus Fridrichshall'ę, 1718 m. Karolis tapė nuszaudas. Jam mirus, sziaurinės galybės persvaras pateko Maskolijai, o apgynejystė protestantizmo perėjo ant Prusijos. Po derybų dėl taikos didesės sziaurinės karės ant Alandiszkujų salų 1719 m.

taika įvyko 1721 m. Nystadto gintuvėje (pietinėje dalyje Suomijos). Maskolija įgyjo Vidžiamį, Ėstiją Ingermanlandiją ir Karėliją su Vyborgu. Fridrikis Augustas II tapė pripažintas karaliumi Lenkijos, bet turėjo Stasiui Leszczinskiui vieną milijoną dolerių mokėti ir palikti jam karaliską titulą. Danijai jau 1710 m. taikoje Fridrichsburgo įvyko vienintelę tiesią rinkimo nuomą Sunde. Taip tai galybė Szvedijos tapė sulaužyta, ir Petras Didis, senatui velyjant, 22 d. spalio 1721 m. priėmė cėsorius titulą.

Kilus sziaurės didei karei, tapė pasmerkti geriejie patiekimai žiamonims per szvedų karalius. Karė, marai ir badas veikė savo baisų darbą. Dvarionys ir žiamonis — buvo bėdose. Apie patiekimus szvedų karalių dėl labo žiamionių neliko nei žinios. Baisinguosiuose badmecziuose (1695, 96 ir 97 m.) daug baudponių savo žiamonis pavarė be jokio atlyginimo, kadagi tuomet rods ir negalima buvo kuomi kitu atlyginti kaip žieme (o tą atėmė baudponiai!). Vieno baudponio žmonės buvo nusikraustę į kito pono vidų, ir nei vienas dėl to skundų nekėlė.

*

*

*

Kas link latvių raszliavos, tai nedaug ką gelbėjo tai, kad Gustavas Adolphas 1621 m. liepė mokinti latviszkai Rygos naujai įsteigtoje gimnazijoje. Mažumą geriaus latvybei ėjosi per triusą G. Manzelio, profesoriaus Tarbatoje ir priedvarinio kuningo ercoko Jielgavoje. Tasai atskyrė minksztas raides nuo kietų, jas paženklindamas, kurių raszymą ir kiti veikiai pasisavino. Jisai suraszė tarp kitko 1) Vademecom ir 2) Evangėlijas, kurios tankiai perspaudintos ilgai vartojamos buvo Kuržiamyje bei Vidžiamyje. Dėl katalikų latvių raszinėjo ėvangėlijas, kaktizmus, giesmes jezuvitas G. Elgers.

Pirmą pamokinimą, kaip reikia teisiai latviszkai raszyti bei kalbėti, sudėjo Fürekkeris, kurio tam tikrą raszinėlį iszdavė H. Adolphi 1685 m.; o kaip reikia giesmes eilinioti, parodė Dundangos kuningas J. Vizmanas veikale „Der Unterteutsche Opitz“, 1697 m. Tiems darbininkams prigelbėjo savo žodynais kuningai Elger, Dressel, Depkin ir Elvers, kur jie latviszkus žodžius sulygino su vokiszkais, lenkiszkais, szvediszkais ir lotyniszkais. Bet geriausią pamokinimą davė Ernestas Glökkas († 1705) iszguldymu biblijos į latviszką kalbą 1689 m. (naujas testamentas jau gatavas buvo 1684 m.) ir Fürekkeris savo giesmėmis. Tųjų veikalai buvo visatinai skaitomi. Veikiai radosi ir daugiaus giesmininkų, k. a. Vizmanas, L. Depkin, C. Lauterbach. J. Baumanas o įpacziai S. G. Ditz († 1723) ir B. V. Binemanas. Budami kuningais, tie raszaliai paiszė tiktai apie bažnytiszkus bei tikėjimiszkus dalykus.

VII.

**Likimas žmonies Vidžiamyje iki panaikinant baudžiavas
(1710—1832 m.).**

Laikuose siaurinės karės žiamionis jau tai ponų tapė pavaryti nuo žiamės, jau tai bėdų dėlei atsitraukė nuo senų baudponų, o prisiglaudė kur pakliuk. Už tai 1713 m. likosi nuspręsta, kad tie, kurie apsigyvenę pas svetimą baudponį susilaukė mažų vaikų ir negalėjo atsisteisti savam uktverniui už užturą, pasiliktu pas juos priėmusįjį uktverį, baudponio baudžiauninkais. Bet tie, kurie jau buvo su visu atsisteisę, turėjo būti atgal atiduoti. Ale jei su liudininkais kas galėjo darodyti, jog koks baudponis ar rentponis nebuvo atlyginęs žiamionims badmecziuose, ir dabar to ar negalėjo ar nenorėjo tesėti, ir jei tie, jam žinant, ištraukė kitur gyventi, tai jie pasiliekti pas tą haubponį, kurio dalyje jie išimetė ir pasiliko užtikti, 1716 m. tapė uždrausta baudponiams ir rentponiams priešsgyniuoti, jeigu koks svetimas jaunikaitis pirszosi prie merginos iš jo žmonių, 1722 m. kietai tapė uždrausta karunos dvarų randavotojams, karunos žiamionis alinti dėl savo labumo ar tuos kitiems parduoti.

Vienok padėjimas žmonies Vidžiamyje vienval buvo sunkus ir skaudus, 1739 m. justicijos kollėgija užklausė dvariszkių sudo (hofgerichto), kaip toli eina baudponio tiesa ant jo žmonių turto ir kiek baudponis gali reikalauti mokeszių nuo savo žiamionių ir kaip didelė yra tiesa palikta baudponiams sudyti asabiszku sudu savo žiamionis. Išz atsakymo duoto per landratą Roseną matome, 1. kad baudponiai, kaip nuo užvajavotinių, buvo pasisavinę jų visas tiesas, kad baudžiauninkai su jų turtu buvo paveldimi nuo tėvo ant vaikų arba nuperkami ir tt.; 2. kad baudponiai turi tiesą pasiimti nors ir visą turtą baudžiauninkų, taciaus jie esą paskyrę ipatingus darbus ir mokestis, o viska kit palikę žmonėms, idant juos paskudrinti į darbsztumą; žinoma mokestys paskiriamos tampa pagal tikslą ir valę baudponio; 3. kad seniaus baudponiai turėję tiesą spręsti apie gyvastvą bei myrį savo žiamionių, kas esą patvirtinta 1602 m. per Karolio IX privilegiją; bet baudponiai išz valnos valės pavedę vyresnybei spręsti apie gyvastį ir myrį visu žiamionių, o pasilikę sav visus kitus suolijimus naminiame sude. Su tuomi atsakymu viskas aptilo.

Katarina II isakė vėl darbuotiesi apie pagerinimą buvio žiamionių, ir 1765 m. Vidžiamio saeimėje pakusztino vėl tą tiesą ponybes. Czion jau girdejosi balsai tulų ponų dėl labo žiamionių. Ipatingai baronas Karolis Pridrikis Szulzas, Aiskrauklės baudponis, buvo pasirijęs užstoti prispaustąją luomą. Jisai

gimē 1720 m. Aiskrauklēs dvare. Per vainas jo tēvas buvo laibai nubēdņes, neįstengē laikyti namini mokintoją dėl sunaus, ir dėlto tajį atidavē 1732 m. į Peterburgo kadētų korpusą, tik-tai ką per Minichą įsteigtą. Potam Szulzas įstojo į armiją ir iki 1743 m. dasislužino kapitonystą. Potam jis vyko į Vokie-tiją, bet tėvui mirus jis grįžo namon į tėviszkę. Tai buvo protingas vyras, kurs gerai suprato praeitę, ir žinojo, kas kaltas yra už žiamionių blogą stovi. 1749 m. jis buvo jau igyjes urėdą tarp ponų, ir veikiai jį skyrē ant landrato. Jis syki buvo siustas į Petropylę dėl reikalų ponų, ir ten susipažino gerai su valdžios nuomonėmis, o sugrįžęs namon jis ėmėsi savo nuoduomas įvesti, ir dėlto suraszē mažą įstatymų rasztą. Jisai žadėjo tuos įstatymus perstatyti ateinancioje sąeimėje ponų dėl apsvarstymo ir priėmimo, o tuomi tarpu pats pas savę namie įvesdino. Išzguldęs į latviszką kalbą, jis tą kningeleį dalino saviems žiamionims 1764 m.

Czion jis kusztinamą turtą pripažįsta valna savastimi žiamionių, kuria jie gali ar parduoti ar dovanoti ar paveldėti kam tinkami. Tiktai jeigu žiamionys eikvotu savo turtą nederancziai, ponas gali pabausti žiamionį už netikumą. Žiamē liektisi ir toliaus turtu baudponio, bet žiamionis, ją apdirb-damas, paliekti savo vaikams ir tt., jei iszmoka mokesstis; neisz-mokantis mokesdzių gali buti pavarytas, ar gauna kitą gabalą žiamės, ar į pusininkystą, nuo baudponio. Iszmirus kokiai giminei žiamē atitenka baudponiui. Vaikams valē dalintiesi tėvo žiamę su tam tikromis iszlygomis. Dėl patikrinimo rube-žių jis iszmieruodina žiamę, su pagelba paczių žiamionių. Žia-mionims vale kirstiesi malką dvaro miszke dėl savo namų vartonės, bet ne dėl pardoso. Žiamionis pasiliekti baudžiau-ninku pono, kuriam priklauso žiamē, ir turi klausyti pono su įtikyba ir padavyba. Ponui nevalē reikalauti daugiaus kaip paskirtą mokesnį, nevalē tiksliai žiamionių skirti nuo pagasto, ar parduodant ar dovanojant. Ponas gali dovanoti žiamioniui valnybę arba tają jam parduoti. Į dvaro lažą eina vaikas iki sulaukia 24 metų amžiaus, mergina iki 20 metų. Mokesstys žia-mionių yra paskiriamos pagal „waku grahmata“, taip-gi lažos bei patvados yra aprubežiuotos. Jeigu baudponis skriaustu žiamionis, prieszingai tiems įstatymams, žiamionys turi sudyti baudponį už skriaudą, o tas negali pajieszkoti atlyginimo jokioje augsztesneje instancijoje. „Baudponio galėje pasiliekti, kaip kad buvęs yra, pažinstamas sudas su botagu ar plakimu už ne-gerą darbą, kaipo ir didesni sudai dėl tulų, nusizengimų ir nepaklausybų“.

Tuomi paczių laiku 1764 m. Katarina II apkeliavo Vi-

džiamį, ir sugrįžusi Peterburgan pavedė gubernatoriui Braunui (Browne) įvesti tulus palengvinimus dėl žiamionių.

Sąimė ponijos susirinko sausyje 1765 m. Rygon. Czion generolgubernatorius apskelbė, jog cėsorienė norinti padaryti galą priespaudai žiamionių: ponai turi žiamionims priskirti kusztaimą mantą į savastį, mokestis ir lažas uždėti pagal žmonių spekas ir aprubežiuoti naminį sudą; taip-gi uždrausti pardavinėjimą žmonių svetur ir tokiu būdu draskyti naminės gentystos saitus.

Seimo darbu buvo gelbėti svarbiausias ponų privilegijas. Czion tai ir Szulzas apskelbė savo įstatymus ir karsztai užstavinėjo žmonių tiesas, įpacziai žiamionių privatiszką savastį; drauge jis nurodė ant to, jog ponams busi daug prascziaus, jei koks ukazas panaikins baudžiavas, neigu jie tai padarytu iš savo valios. Nėkad sąimėje nebuvo buvę girdėta tokio balso, ir baudponiai norėję Szulzą iszmesti laukan per langą. Žinoma Szulzo įnesimų sąimė nepriėmė ir net reikalavo, kad jis savų įstatymų rasztelį, paplatintą Vidžiamyje, atgal surinkęs sunaikintu, išz baimės, kad žiamionys patraksį priešz savo ponus; kad Szulzas ant to reipristojo, tai pati ponija sutarė Szulzo įstatymų rasztelį supirkti ir isznaikinti! . . . (Vėliaus, 1791 m. R. F. v. Firks, o 1793 m. F. A. E. Franz iszdavė dėl savo žmonių panėszius įstatymus. Szulzas tuojau atsisakė nuo landrado urėdo ir nebeėmė jėk'o dalyvumo darbuose sąimių, iki numirė 21 d. sausio 1782 m. — Sąimė-gi suraszė atsakymą ir idavė gen.-gub. Braunui; ten ponija iszvedžiojo, jog zokonas Kardininkų ir vyskupai užvajavoję ir apkriksztiję szalį, nesyki sumiszusius žmones numalszė ir nuvergė, taip kad jau 1590 m. Plettenbergas esąs įsakęs, kad žiamionis, pabėgęs nuo savo baudponio, turis atgal buti atiduotas. Kad vėl S'epas Batory ir ercozas Südermanlando liepęs buvo palengvinti baudžiavas, tai ponams nurodžius ant blogų pasekmių tokio darbo jie apytkę ir viską palikę po senovei. Teisina ir buvį žmonių, tarp kurių esą ir daug bagotų, o kas link sudų, tai tiktai už sunkius nusizengimus tėsą sudyjama 10 rykszczių! . . . Gavę kiek valnybės žmonės imtu prövetiesi tarp savęs ir įpacziai su ponais. Idant galiaus sziek-tiek įtikti vyresnybei, ponija suteikė žmonėms tulus palengvinimus ir tiesas.

Bet gen.-gub. Braunui nepatiko toks darbas ponijos; reikėjo parengti naują atsakymą, kas nelengu buvo. Ponai sznekėjo apie savo senas privilegijas, apie kulvirtingumą žmonių, apie Steponą Batory ir tt. Czion taip-gi tapė palengvinti namų sudai; kuningams buvo įsakyta, kad prižiūrėtu mokymą vaikų namie ten, kur nėra mokslainių, o mokslaines tinkamai

pridaboti, Be to ponai sutarė žiamionims įteikti deringus rasztus, nės Karaliaucziuje spausdinta kninga kasztavo Rygoje 6 syk tiek brangiaus. Czion galima dar įriminti, kad 1739 m. Vidžiamyje buvo įsteigta sėminarija dėl žmonių mokintojų per Herrnhutiszkų stropumą.

Sutarmėje sąeimės 1765 m. nėkur nebuvo pilnybės ir aiskumo. Už tai jau 1774 m. senatas reikalavo nuo Vidžiamio dvariszkų sudo (hofgerichto) tolesnių žinių apie žiamionių stovį; hofgerichtas atkartojė atsaką Roseno, 1739 m. parengtą. 1777 m. gen.-gub. Braunas, atverdamas sąeimę, kaltino poniją už nepildymą sutarmių 1765 meto ir už dar didesnį spaudimą žmonių ir reikalavo žmonių dalykuose padaryti žmoniszkus žingsnius. Bet nėks gero nebuvo padaryta, ir vėl viskas aptilo iki 1795 m., kada sąeimė vėl ėmė darbuotiesi apie tą dalyką. Tąjį metą išžėjo iš spaudos ir Merkelio žinomas veikalas „Die Letten“, kurį ponai baisiai pludo už tai, kad jis atidengė daug baisių darbų ponijos ir nurodė ant reikalingų permainų. Taciaus teisybė pasiliko teisybe, ir reikėjo ją temyti. Sąeimė galiaus nutarė, kad ponų konvencija išdirbtų įstatymus apie žiamionių dalykus, tie-gi eitu į aprinkių konvencijas dėl apsvarstymo, ir kad potam sąeimėje taptų apskelbtos ponų nuodumes. 1796 m. vėl ponija sprendė apie tą patį dalyką ir truputį paplatino 1765 m. sutarimus. Mirus-gi Katarinai, vėl 1797 m. kiek paplatino sītarti pereitųjų metų. Czion jau randame tarp kitko sžtai ką: 1. Baudponis nėsidrasins pardavinėti savo žiamionis, nei dovanoti kitam, kaip tiktai ponui, kurio dvaras arba muižė yra Rygos rėdyboje. Baudponis gali dovanoti žiamionis savo giminėms, nors tie neturėtų dvarų. Kas tam prieszintusi, moka 500 rublių į dvarionijos kasą. 2. Norėdamas parduoti savo kusztamą mantą žiamionis turi pirma pasiulyti ją savo ponui. 3. Lažų didumas turi stovėti prietikyje prie žiamės vertybės, apdirbamos per žiamionį. 4. Baudponis neturi sudyti žiamionį ant daugiaus kaip 30 botagų kirczių arba 10 porų rykszczių. 5. Žiamioniui valė savo baudponį skusti, bet ne rasztu ar per pilnavalį vietininką. Tas tenka pō sudu, kas skundžia be reikalo. 6. Reikia padaryti dėl žiamionių įstatymų kningą.

Tuos įstatymus caras Povilas pavedė senatui dėl peržiūros, kurs atsiuntė atgal su pasargomis savo. 1798 m. sąeimė vėl triusė apie juos, bet ir dabar įstatymai likosi neužtvirtinti, nėva dėl protesto Igaunijos ponų. 1800 m. caras Povylas liepė Vidžiamio gen.-gub. Nagelinį daboti, kad nasztos, nenuteiktos per „waku grahmatą“ neužtiktu žiamionims, kad korotu be pagailos tuos, kurie tam prieszinsis, ir kad išdirbtų įstatymus

dēl žmoniū. Nagelis viską pildē, kaip caras Povylas sztai likosi pasmaugtas. Aleksandras I 1802 m. lipszniai priēmē Igauniū ponijos įstatymus dēl pagerinimo buvio žmoniū, o nepatvirtino sutarmiū Vidžiamio ponijos nepilnumo dēlei. Tada landratas Syvers, pagal Aleksandro velyjimā, iszdirbo tulus įstatymus, kurie patiko pacziam Aleksandruī. 1803 m. parėjo didelis perskylimas tarp ponijos. Po asztriū debatū sutarē:

1. Žiamioniū be žiamēs nėkad nevalē parduoti, nei dovanoti, nei „eekihlat“. Jei dvarionis turi keletā dvarū, rods jis gali savo žiamionis perkelti isz vieno dvaro į kitā; o ir tai nevale, jei dvarai randasi tuluose apgabaluose; beje nuo igauniū apgabalū nevalē perkelti nei vienā į latviū apgabalā ir antraip. Kas darys prieszingai, bus sudytas ant 500 rubliū koros.

2. Ponas nedrīs „leegt semneekeem prezetees“, beje — winseh newar leegtees isdot atlauschanas sihmi.

3. Žiamionio nekuszstoma manta yra jo neatimama savastis, su kuria jis gali daryti, ką tinkamas.

4. Žiamioniū lažos ir mokestys yra nuteiktos. Kas daugiau praszo, tegul už tai atlygina.

5. Žiamionys patys sav pakelia žiamioniū sudā, kurs juos sudys. Ponas gali nusudyjimā pamažinti, bet nėkados negali padidinti. „Brugiu tiesose“ taip-gi turi sėdėti žiamioniū užstovai.

6. Žiamionis gali duoti skandus lyg brugiū tiesū ir toliaus lyg dvarioniū konvencijos.

7. Namū sudas už mažus nusizėngimus priguli ponams. Dideiū nusizėngimū dēlei spręs priderinti tiesa.

Tuos nutarimus Aleksandras pavedē nuspręsti komisijai po vada minystro Koczubėjo. Komisija truputį papildē tuos nutarimus ir dadejo svarbū punktā, kad žiamionims pavelyta yra įgyti žiamē už savastį ir kaip patinkant ją valdyti. Tā viską patvirtino 1804 m. Aleksandras ir liepē iszguldyti į kalbas latviū, igauniū ir vokiecziū. Dēl įvedimo tų įstatymū paskirtos likosi 4 reviejos komisijos, kurios turėjo padaryti raudas kadastrū „waku grahmatas“. Tai buvo rods tiktai baudžiavū pusiau nusviedimas szalin!

Igaunijoje 1816 m. baudžiavos visai tapē panaikintos o 1817 m. ir Kuržiamy. Jau matoma buvo, kad ir Vidžiamyje baudžiava ilgai nepastovēs; už tai ponai praszē nuo Pauluccio pavelenēs atvalnyti baudžiauninkus tai viename tai kitame daigte. Už tai 1818 m. pagal ponijos velyjimā tapē įkurta komisija, po priežiura Pauluccio, po pirmsėdyta landroto Richterio, dēl užbaigimo darbū iszvalnyjimo žmoniū nuo baudžiavos. Jos sutarmę, padarytā 21 d. gruodžio 1818 m., pavedē cēsoriui dēl

užtvirtinimo, kas įvyko 26 d. kovo 1819 m. Baudponiams paliko žiamė savastyje. Tikslai begyje 8 metų visi gyventojai, laipsniszkai, turėjo išsilinosuoti, ir tikslai laipsniszkai buvo galima atmainyti vietą savo senos buveinės. Tokiu tai budu tikslai 1832 m. žiamionys galutinai galėjo, metini žiamdirbystą, eiti gyventi į miestus. Pagasto sudas sudyja kaltus dalykuose, kurių vertė stovi žiamiaus 5 rublių ir dvaro žmonių negalima sudyti be pavelės dvarponio. Žiamionių užstotojai sėdi suduose gmino ir aprinkės. Žiamionius pavelyta skusti lyg dvariszkų sudo (hofgericht). Žiamionims gali priderėti nekusztoma savastis, tikslai dvarą turėti netapė pavelytas.

* * *

Kas link latvių raszliavos toje gadynėje, tai czion randame kuningus szį bei tą raszinejant; sziaip latviai baudžiaų jungą neszdami negalėjo įgyti tiek mokslo, kad patys butu galėję pasirupinti apie savo kalbą ir literatūrą. Kad latvių literatūra tame tarpe augsztyn pakopė reikia pasidėkavoti senam G. F. Stenderiui (1713—1796). Tasai nevién raszinejo bažnytinius rasztus, bet sziaip gerus straipsnius bei linksdias dainas. Jis buvo savo laiko geriausias rasztininkas latvių. Kiti ėmė jo pėdomis sekti, ir leidė į szvietą ne be vien tikėjimiszkus rasztus; tarp tų įima prakilnią vietą sunus jo A. J. Stenderis (1744—1819). Žinoma ir toje gadynėje tapė daugiausiai giesmių raszta; tarp geresnių giesmininkų randasi kuningai Harderis, G. v. Bergmanas, v. Rühl, Brokhusen, G. F. Kyberis, K. Szulzas (1772—1840), Kroonas, o ipacziai G. F. Stenderis, Loskylis (1740—1814), Baumbach, (1742—1801), Girgenzonas (1752—1812), Maczevskis 1761—1813), Ageluthas (1763—1848), Launitz (1773—1832); ipatingai-gi reikia, paminėti Neregį Indrikį (1783—1828), baudžiovose gimęs pastojų aklų, ir nors neregys, buvo kraucziūmi bei kurpiūmi; jis sulaukęs išvalnyjimo nuo ponų, apdainavo žmonių valnybę dailiose dainose.

Dėl latvių iš baudžiaų išszvadavimo labai daug yra rasztiszkų kelių padirbėjęs Garlibs Merkelis (1769—1850), kurs išszleidė į szvietą veikalus vokiszkų kalboje: „Latviai, ipacziai Vidžiamyje, pabaigoje philiozophiszkų szimtmeczių“, 1796 m.; 1797 m. jis apgarsinio „Die Vorzeit Livlands“ (senlaikis Vidžiamio), 1802 m. „Vanem Imanta, latvių teika“, 1820 m. „Die freien Letten und Esten“ (Valni latviai ir ėstai). 1869 m. jam dėkingi latviai pastatė paminklą ant katlakalnio kapinių, kur tapė Merkelis palaidotas.

Jonas Jaknavyczius.

Reformacijai pasidėkavojant, susilaukė ir Lietuviai 16. ir 17. šimtmečiuose, savo tėvyniszkoje kalboje raszliavos. O nors kningos tame laike spaudinamos buvo tik dvasiszkos ir nieks apie svietiszkus ir naudingus veikalus tada nesirupino, bet ir tokie vyrai kaip Stanislovas Rapagėla, Martinas Mažvydys, Baltrus Villentas, Jonas Brėtkunas ir kiti, yra daug gero padarė dėl mūsų kalbos ir jie teisingai vardo tėvų lietuviszkos raszliavos užsitarnavo. Didesnis nuopelnas sutvėrime jos priguli protestontiszkiems kuningams, bet ir nekurie katalikiszki dvasiszki vadovai sziek-tiek triuso tame dalyke pridėjo. Isz tųjų atsizenklo Mikalojus Dauksza, Konstantinas Szirvydas ir Jonas Jaknavyczius.

Apie Joną Jaknavyczių, taip-gi isz lenkiszko Jachnovycziumi vadinamą, antro po Szirvydo, garsingą 17. šimtmečio sakytoją, ne daug turime žinių, o ir tos iszimos isz rasztų: 1) Rostovkio Stanislavo: „Litvanicarum Societatis Jesu historiarum provincialium pars prima. Wilnae 1768,“ fol., 2) Brovno Juozapo: „Biblioteka pisarzów asysteneyi polskiéj Towarzystwa Jezusowego, przelozył z lacinskiego ks. Wl. Kiejnowski. Poznan 1862“, ir 3) Siarczynskio Pranciszkaus: „Obraz wieku Zygmunta“; kurie trumpas žinutes apie tą vyrą paliko.

Jaknavyczius gimė Lietuvoje 1589 m., o 1609 m., turėdamas 20 metų, istojo į Jėzuvitų zokoną. Per ilgus metus apsigyvenęs Vilniuje, pažinstamas jis buvo, kaip garsingas lietuviszkų dvasiszku pamokslų sakytojis ir prastų žmonių mokytojis. Dėl tųjų o ipacziai dėl bėdnų ir varguolių buvo labai mielaszirdingas. Tiems tai, ne tikt bažnycziose bet taip-gi kaimuose, grincziose o net ir ant kelių Dievo žodį sakydavo. Vilniuje dėl pagerinimo buvįo vargdienių isteigė jis brolystę szvento Nikodėmo ir laike maro ligos jų ipacziai dvasiszškai tarnystei pasiszventė. Buvo jis

taip-gi rektoriumi Smalensko bei Kražių kolėgijose ir prophessų namo superioru Vilniuje. Pasimirė Vilniuje 11 balandžio 1668 m., turėdamos arti 80 metų.

Raszė jis lietuviszkai ir lenkiskzkai bet sunku dasižinoti, ar rasztai jo dar kur randami? Isz lietuviszkųjų Jaknavycziaus veikalų, Rostovskis pamena keturius su lotyniszkais antraszais:

1. „Libellus precatorius pro Sodalitate Vilenſi Corporis Christi, 1630.“

2. „Evangelia aucta in usum Contionatorum, 1637.“

3. „Contiones Catechisticae, 1638.“

4. „Institutiones et Canciones Sodalitati S Isidori, 1639.“

Brovni's, tas paczias kningas, talpina, permainės ant galvius; ir taip:

1. „Libellus precatorius pro sodalitate compassionis Christi, 1630.“

2. „Evangelia ad usum praedicatorum, 1637.“

3. „Conciones catecheticae, 1638.“

4. „Regulae, cantilenae et devotiones confraternitatis s. Isidori, 1639.“; o kaipo penktą Jaknavycziaus lietuviszką veikalą pridėjo:

5. „Historia passionis Christi punctatim animae devotae per 3 libros et capita exposita.“ Varszavoje 1655 m., in 12.

Siarczynskis pirmoms keturioms kningoms davė lenkiskus antraszus; o tai:

1. „Naboženstvo dla bractwa Bożego Ciała, w Wilnie 1630.“

2. „Ewangelie ku užyciu kaznodziejów, w Wilnie 1637 r.“

3. „Movy katechizmowe, 1638.“

4. „Ustawy i pieśni nabożne bractwa św. Yzydora.“

Juszynskis*) kaipo szesztą kningą Jaknavycziaus paraszytą, minavoja:

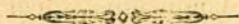
*) Slg. M. Stankevycziaus — Bibliografia litewska od 1547 od 1701 r. Kraków 1889, pusl. 40.

6. „Contillenae spirituales polonice et lithuanice. 1668.“; kuriai A. Jocheris (abraz bibliogr. hist. — nr. 7046) davė lenkiską antraszą: „Piesni duchowne po polsku i po litewsku przez Jana Jachnowicza S. J. 1660.“

Kiti rasztininkai apie penktą ir šesztą Jaknavyčiaus kningą nei jokios žinios nepaliko.

Podvoloczyskuose 19. 5. 1893.

Stanislovas Jurjevyczius.

Pranciszkus Ksaveras Bagužas.

(Lenkiskai Bohusz*).

Sziadienykszteje mūsų raszliavoje labai mažai pažįstamu yra Pranciszkus Ksaveras Bagužas, vyras, kurio raszliaviszki darbai isz dalies ir mūsų literaturai priguli ir kuris rasztais savo nevienam isz vėlesnių mūsų rasztininkų, įkvėpė meilę tėvynės ir lietuviszkosios kalbos.

Gimė jis 1746 m. Aukmergės pavietyje isz tėvų bujoriszkos kilties, o 1760 m., turėdamas 14 metų gyvenimo, įstojo į Vilniaus Jėzuvitų moksloines. Buvo tai gadynė, kada nelaimingoji Lietuva po įtekme moczakiskos Lenkijos, tų paskutiniausių vaisių isz suskienijimo su Lenkija, kaipo tai: sunkaus jungo ir maszoliszkosios verguvės, trumpame laike turėjo susilaukti. Mažai kada buvo liudnesnis pas mus padėjimas. Lietuviai tame laike buvo tautiszkai apmirę žmonės — tiejie prasti darbininkai, kurie mums mūsų brangią lietuviszkąją kalbą, tą vienintelį tautiszką turktą ir liekaną po garbingais prabocziais perkavojo ir kuriens szendien dėkingi esame už užlaikymą mūsų tautos nuo visatinio isznykimo, — pagal lenkiszkus

*) Tikra lietuviszka pravardė to vyro, iki szio-laik ne yra gerai zinoma. Visuose lenkiszkuose savo rasztuose, pasiraszdydavo jis kaipo Bohuz, ir kaip jį Lenkai vadina; bet viename lietuviszkaime laikrasztyje radaujo lietuviszką pravarde: Bagužas.

baudžiaviszkus įstatymus buvo tada nežmoniszkai per bajoriją prispausti ir prie mokslų neprileidžiami. Bajorija, pavirtusi į Lenkus, lygiai kaip ir Lenkijos bajorija, neatbodama ant tėvynės ateitės, tarpe savęs barėsi provojosi o girtuodama išz tos garsingai apszauktos „auksingos, bajoriszkos liuosybės“ džiaugėsi. O apie tą augszcziausia ir turtingiausia tautos luomą, apie tus Lenkijos kuningaikszzčius ir grovus, — tai ir nėra ką sznekėti. Gana bus paminėjimo, jei pirminsime, kad tiejie tėvynės nevidonai pasidražsino Lenkiją ir Lietuvą parduoti didžiausiems mūsų vergėjams Maskoliams*).

Taip dalykams stovint, tame laike, kada Lenkijoje nei jokios rėdos nei laimės nebuvo, lenkiszkoji valdžia nedaug ir apie mokslus rupinosi ir atidavė juos į privatiszkas rankas. Išz tųjų svarbiausios buvo trys: akadėmiszkos mokslainės, Pijorų ir Jėzuvitų. Tų trecziųjų mokslainių augszcziausiu mieriu buvo: visus savo protingesnius ir iszmintingesnius mokintinius į zokoną Jėzuvitų įtraukti.

Bagužas, jau jaunystėje savo, kaipo mokintinis darbsztus, szviesus ir nemažo talento, atsakė tam siekiui o pabaigęs tik pirmutinius mokslus, užraszytas tapė į draugysta zokono. Atbuvęs noviciją, paszauktas dėl vedimo žiamesnių kliasų, potam kaipo mokintojis prancuziszkos kalbos į Gardyno kolėgiją istojo. Atsiženklinęs czia ir parodęs nemažą gabumą tame urėde, dėl tolesnio mokinimosi kasztu zokono į Romą iszsiustas tapė. Bet sugrižęs į tėvynę zokonui toliaus tarnauti negalėjo, nės Jėzuvitai jau 1773 m. Lietuvoje pakasavoti buvo. Garsingas administratorium Tyzenhauzas, giminiėtis Bagužo, panaudojo jį tada dėl vedimo bajorijos suėjimų (seimelių); bet Pran-

*) Bjauros atminties kuningaiksztis Poninskis, grovai Branickis ir Potockis ir kiti 1773 m. už piningus carienės Katarinos pardavė Maskoliams Lenkiją ir Lietuvą. Buvo tai pirmas Lenkijos padalinimas. Ne gerenis buvo ir mūsų Karolius Raudvydas; bet ką tas žmogus pikto padarė, tai padarė tą isz paikystės.

ciszkus, turėdamas iš to daug visokių rupescių nu-
kėsti, pametė tą bajorišką urėdą o apturėjęs prela-
tūros koadjutoriją Vilniaus kapituloje, pasisžventė
tenai mokslams, kurie jį visad saldžiai traukė prie
savės.

Kaipo dėlegatas į tribunolą o potam dijecėzijos
administracijoje, prie kurios laike nebuvimo vyskupo
kraszte, drauge su kitais dėl vedimo jos, buvo pa-
sąauktas, parodė jis nemažą tiesų pažintį, iszmintį ir
ir szviesumą. 1795 m. atsitiko paskutinis Lenkijos
padalinimas o Lietuva drauge su Žiamaitija pateko į
Maskolijos barbarišką rankas. Bagužas persidangino
tada į Varsavą o apsigyvenęs czia, kaip ciecoriško
varszaviszko universitėto garbės sąnarys, pasąauktas
buvo dėl peržiurėjimo augsztesnių mokslainių trijose
Lietuvos rėdybose, kuriuomi tai darbu nemažai tėvy-
nei užsitarnavo. Išzguldęs Napolėono prancuzišką,
civiliszką kodeksą į lenkiszką kalbą apturėjo paka-
jaus sudžios urėdą, kurį tenai iki miriui vedė. Pabai-
goje gyvenimė savo buvo jis Varszavos „Prietelių
Mokslų Draugystės“ ir Vilniaus visuotinczios garbės
sąnariu. Mirė Varszavoje 1823 m., turėdamas 77 m.

Po Lenkijos padalinimo, Bagužas regėjo labai
gerai, kad vienintele priežasczia to lietuviszkosios
tautos nuopuolio buvo susivienijimas su lenkija, Lenki-
jos įtekmė Lietuvoje, prisisavinimas svetimų kalbų ir
paproczių, t. y. kitaip kalbant, išzsitauginimas Lietuvos
augsztesnių luomų. Ir išz tiesos visoje placzioje mūsų
tėvynėje, lietuviszka kalba buvo tada tik nuo vienu
prastų žmonių vartojama, bajorija ir kuningai pavirtę
į Lenkus išzsitautino, lietuviszka raszliava buvo labai
bėdna ir apleista o apart nedaugelio dvasiškų italpos
kningelių, nieko svarbesnio joje ne rastum. Ąbelna
nuomonė net ir apszviestesnės visuomenės buvo, kad
lietuviszkoji kalba dėl raszliavos ir mokslo yra negraži
ir neturtinga. Kad tają klaidingą nuomonę sumusztu
ir mokintam lietuviszkaui svietui iszrodytu, kad tai

tikra netiesa ir kad lietuviszkoji kalba gražesnė ir turtingesnė nuo lenkiszkos net ir lotyniszkos kalbos ir už visas kitas kalbas, tikt nuo paczių Lietuvių taip nemielaszirdingai apleista, pasiēmė Bagužas pirmas paraszyti apie tą dalyką lenkiszka veikalėlį, kuris jau 1806 m. buvo gatavas ir to meto 12 d. gruodžio visatiniam susiėjime „Prietelių Mokslų Draugystės“ Varszavoje per Bagužą skaitytas. Tame laike randame jį organe tos draugystės: „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk „tom VI Warszawo 1810 nuo 148--355 pusl. atspaudintą, o 1808 m. pasirodė jis dėl visatinės žinios atskyriumi, kaipo: „Rozprawa o początkach Narodu i języka Litewskiego, przez Xawiera Bohusza Imperyalnego Wilenskiego Uniwersytetu, Czlonka Honorowego, Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk Czlonka czynnego, Pralata Katedry Wilenskiej, Orderu Sgo Stanisława Kawalera napisana, a na publicznym posiedzeniu tegoż Towarzystwa Warszawskiego Roku 1806. d. 12 Grudnia czytana. Warszawa w drukarni Gazety Warszawskiej 1808“, 12., pusl. 207 ir 2 n. n. Nors ne didelė tai kningelė, bet talpinanti savyje viską, ką lietuviams tos klaidingos nuomonės reikalinga buvo žinoti. Susidėda ji iš patriotiszkos priekalbos ir iš trijų dalių. Pirmą dalis: „Czy na tej ziemi, gdzie dziś Litwa, inny iaki Naród pierwey mieszkał, niż Litewski; czy ta ziemia od naydawnieyszey, starożytności przez Litwinów zamieszkała była? i z iakich się Litwa składała Narodów.“, apraszo laikus labai gilios senovės mūsų tautos, tujų gadynių, kada Lietuvių prabocziai Giruliai (Heruliai) po vadu Odoakru apėmė Romą, pamena apie Letus, Estus, Sudavius, Galindus, kaipo pratėvius Lietuvių, paduodamas szaltinius svetimų rasztininkų, kurie rasztuose savo apie tą dalyką liudyja. Antra dalis: „Język Litewski czy iest pierwastkowy, czy od ięzyka drugiego pochodzi?“ ir trecia dalis: „Język litewski uważany w sobie sumym,“ paaukautos lietuviszkajai kalbai, kuri czia tikroje szviesoje perstatyta yra.

Apart moksliszko prilyginimo nekurių lietuviszkų žodžių su lotyniszkais žodžiais, randame czia patalpintą maldą: „Tėve mūsų“: giruliszškai, letiszškai (senlietuviszkai), lietuviszkai arba žiamaitiszškai, senprusiszškai, prusiszškai, senliveniszškai ir latviszkai su palyginanczia toblyczia; potam trumpą lenkiszka-lietuviszką, grynų lietuviszkų žodžių, — žodyną, nekurius prozaiszkus lietuviszkus tekstus, keturias originaliskas dainas: 1) „Ankszti rito, rituži Sauluže tekkieio“, 2) „Asz turėiau žirguželi, norint mažu, wienok gražū“, 3) „Asz atsisakiau sávo moczuttey“, 4) „Wanda buwa, graža Merga“ ir kelius iszguldymus Ovidiaus „Encido“, kaipo paveikslus raszliaviszkos lietuviszkos kalbos.

Perskaites szitą kningele, Bagužui, kaipo tikram tėvynainiui ir pirmam, kuris pasidrašino Lietuvius isz to ilgaus miego budinti, — sunku neatiduoti prigulinczią garbę, nės jis parodė mums kelią dėl atgailvinimo mūsų gentės. Kaip veikalėlis szitas yra patriotiskas ir kaip jis Lenkams nepatiko, galime ir isz to regėti, kad mūsų laikų lenkiskas mokslinczius D—ras Jonas Karlovyczius savo, isz kitos pusės prakilniame raszte: „O języku litewskim“, spaudintame laikrasztyje: „Rzeczywoty i sprawozdania z posiedzen wydziału filologicznego akademii umiejętności, tom II., w Krakowie 1875.“, nuo pusl. 135—376, Bagužą, už tą pagyrimą lietuviszkosios kalbos, labai asztriai kritikavoja. Karlovyczui kaipo Lenkui, su lenkiszka pažvalga, nors geram žinovui mūsų kalbos, nepatiko toks perstatymas lietuviszko liežuvio: bet vokiszki kalbos tyrinėtojai (lingvistai), kaipo daugiaus maloningesni, kitą sudą apie tą dalyką iszdavė.

Kad ir lietuviszkajai svietiszakai literaturai pradžia sutverti ir dėl parodymo kaip lietuviszkoji kalba raszliavoje yra graži ir bagota, iszvertė jis isz lotyniszkos į lietuviszką kalbą Vergiliaus poėtiszką veikalą: „Apie

žiamdarbystą*); bet gaila, nēs rankrasztis szitas, lygiai kaip ir daug kitų rasztų mūsų rasztininkų, ne paregėjo svieto ir nespaudintas pasiliko. Ar-gi jis kokioje Varszavos bibliotēkoje patalpintas nesiranda?

Apart to Bagužas paraszē ir daugiaus straipsnių bei veikalų lenkiszkoje kalboje, bet isz rasztų tų, kai po neprigulinczių mūsų raszliavai pamename tikt svarbesnius: 1) „Życie literackie X. M. Poczobuta“, 2) Pochvala Joachima Chreptowicza“ (Rocznik Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk. Tom X.) ir 3) „Spominka o Antonim Tyzenhauzie? (laikrasztyje Tygodnik Wilenski -- 1820).

Bagužas, tamē laike, kada Lietuviai dar giliai sapnavo, nurodē mums beveik pirmas Lietuvių ir mūsų tėvynės liudną padėjimą, jis apraszē mums aiskiai, ką dėl atsigaivinimo mūsų reikia daryti; todėl tai užsipelnē jis amžiną garbavonę o mes už tą jo triusą dėl lietuvystės gerovės, turime jam buti labai dėkingi.

Podvoloczyskuose 3. 4. 1893.

Stanislovas Jurjevyczius.

*) Žinia apie tą rankrasztį paduoda Orgelbrando „Encyklopedya powszechna“ ir Estreicherio „Bibliografija“ I. 29.

Antanas Brundza.

Lenkiskame laikrasztyje „Gazeta Narodowa, Lwów 1881 m.“, radau sekanczia žinę, kurią czia lietuviskai talpinu:

„Kuningas Antanas Brundza gimęs Savalkų rėdyboje, buvo vikaru Beržininkuose o pravardē jo kaipo karszto tėvynainio, patrioto ir iszdavėjo dvasiszkos italpos kningelių, apgarsėjo vokiszkuose Prusų laikraszcziuose. Isz priežasties revoliucijos Lietuvoje priesz Maskolija, iszēmigravojęs 1864 mete į Prusus, apsigyveno czia per szesziis metus Tilžės mieste. Var-

mijas vyskupas davė jam potam administraciją philijos netoli Maskolių rubežiaus, Prusų Lietuvoje, kur tas pilnas pasiszwentinimo kuningas per tris metus ir tris mėnesius parapijos urėdą pildė ir toje vietoje bažnyčią ir kleboniją pastatė. 1870 metų liepos m. 30 d. laike prancusiszkai prusiszkos karės areštavotas, o 6 rugpjuczio per prusiszką landratą maskoliszkajai valdžiai iszduotas, Vilniuje į kalėjimą įmestas tapė. Po 11 mėnesiu kalėjimo, už neteisų perėjimą rubežiaus be paszparto ir už iszdavinėjamą lotyniszkomis raidėmis, dvasiszkų, lietuviszkų kningelių Tilžėje, iszsiunstras tapė į miestą Mezenių, Archangelsko rėdyboje. Pagyvenęs čia penkis metus, 1876 m. kovo mėnesyje perkeltas į miestą Pynėgą, į kurį balandžio mėnesyje pribuvo; bet jau rugsėjo mėnesyje to meto iszvažiavo į Tiernikovą, pavietinį miestą Tambovo rėdybos.

Tik tiek apie tą vyrą; tolesnis gyvenimo bėgis lygiai kaip ir raszliaviszki jo darbai ne yra žinomi.

Podvoloczyskuose 7. 5. 1893.

Stanislovas Jurjevyczius.

Kritika ir Biblijographija.

Ponas ir Mužikai. Drama penkiose permainose, paraszyta isz buvio artojų nuo 1853—1859 metų. Paraszė **Aleksandras Gužutis**. Tilžėje. Iszduota **M. Noveskiu**. 1893. Szalių 72.

Ne nuo seniai dar lietuviszkoje kalboje. ėmė rastiesi dramatiszki veikalai, tarp pirmųjų mūsų dramatisztų reikia paminėti Gruzdietį, mirusį daktarą **Grigiszki**, kurio tinkamos komėdijos iktuolaik likosi nespausdintos, taip-gi kn. **Aleksandravyczius** iszguldė „Maister i Czeladnik“, Korzenevskio, kuri komėdijėlė patilpo „Varpe“, 1892m. Prie tų darbų dar gal galime pridėti Europojė iszduotas, Pirmutinis degtinės varytojas“ bei „Pagirenų gobtuvės“, ir Amerikoje spausdintus vertimus „Patkulys“ bei „Aukso verszis“. Kaip matome, originaliszkų dramatisztų mes mažai

turime, už tai tuomi ima mus didesnis džiaugsmas, kad szale d-ro Grigiszkie galime statyti mūsų garsųjį novelistą bei dramaturgą Aleksandrą Gužutį, kurs labai daug dramų yra suraszes isz gyvenimo lietuvių, o kurių pirmoji — „Ponas ir Mužikai“ dabar pateko į mūsų rankas, iszėjusi isz spaudos Tilžeje pas poną Schönkę.

Pobudžiai perstatomų žmogystų yra gana aiszkiai ir gerai nupieszti, tarp tų ipatingu tikrumu atsižymia žmogystos vargamistros girtaujanczio Dudulio bei žydų pirklių Leizerio ir Bòrelio, mokanczių viską ant savo naudos apversti ir savo skudrumą begirant vyliojan- czių ponelius Lietuvos į savo žydiszką mąszną, kas link pobudžio kuningo Juozapo, tai tas bene bus tru- putį idyllizuotas, kada-gi taip tolerantiszkų kuningų vargiai Lietuvoje galima butu buvę užtikti tarp 1853 ir 1859 metų! Juk dar ir szia dien retas kuris kunin- gas Lietuvos dris tvirtinti kaip kn. Juozapas, kad „padarytos tarp sužieduotų sutartuvės taip didelio yra svarbumo, kad nekurie mokyti tēologai sako, jogei negalima žinoti, kas duod tikrybę raiszczui moterys- tės, ar savotarpiszkas prižadėjimas sužieduotų ar palai- minimas bažnyczios?“ Taip-gi Magerskis, kurs kaimo mergas priėmes į savo dvarą rėdo į szilkus ir žem- cziugus, regisi nėra pilnai tikrai nupiesztas, kada-gi žinomi yra ponai, kurie mergas isz kaimų darkė — bet drauge jomis bjaurėjosi, o ne į savo poniszką draugy- stę priiminėjo.

Sziaip mūsų supratime efektas ant scėno sgalėtu buti didelis, gal daug didesnis ne kad perstatant p. Gri- niaus dramą „Kova po Grünvaldu.“. Velyjame nuo- szirdžiai, idant lietuviai skubinau ta dramą ant scėnos pastatyti ir tokiu pastatymu kasyk drucziaus pamata padėtu dėl lietuviszkojo tēatro. Gal jau nėra toli tą valanda, kada susitvers ir tarp lietuvių tēatriszkos kuopos, kokių mes daug matome tarp savo pusbrolių latvių.

Pas M. Janku, Bitēnūse ^{per} Lumpēnus

galima pirkti szitas knygas:

Kas teisybē, tai ne melas	po	15 kap. = 15 cent.
Svieta pabanga	"	5 kap. = 5 cent.
Prusu lietuvos nusidavymai	"	5 kap. = 5 cent.
Grazi vaiku knigēlē	"	8 kap. = 8 cent.
Kaip igyti pinigus	"	10 kap. = 10 cent.
Perspejumas apie szv. tikējima	"	10 kap. = 10 cent.
Griesznikas	"	10 kap. = 10 cent.
Lietuviszkas szupinys II laida	"	5 kap. = 5 cent.
Metinē dovanēlē antra	"	5 kap. = 5 cent.
Čikaunos dainos	"	3 kap. = 3 cent.
Čaujos dainos	"	8 kap. = 8 cent.
Pēvyniszkos giesmēs	"	10 kap. = 10 cent.
Katakizmai katalikiszki su lementoriu	"	10 kap. = 10 cent.
Keturi svarbiansi reikalai aritmetikos	"	10 kap. = 10 cent.
Ziemos vakaro adynēlē	"	10 kap. = 10 cent.
Istorija Lietuvos. Skirmuntē	"	50 kap. = 50 cent.
Patkulis polytiszka tragoedija	"	25 kap. = 25 cent.
Keli žodžei apie auginima	"	25 kap. = 25 cent.
Litvini i Polaci	"	25 kap. = 25 cent.
Byrutēs dainos	"	5 kap. = 5 cent.
Byrutēs praneszimas	"	20 kap. = 20 cent.
Polytiszkos kalendros Prusu Lietuvinkams	"	15 kap. = 15 cent.

Padūtos prekios iszsimano ant vietas. Už prisiuntimā reikia atmokēti kasztus.

Vienok imantiems už 10 rub., 5 dolerius ant sykto, patalimo kasztas dykai.

Garbingiems mylētojamis sztuku galima apsisoliti kas mēnesi iszeinantī laiszkelī „Tetutē“, kuri kasztūja ant metū tik 1 dorelī Amerikoje, Russijoje 2 rubliu.

Su augszta pagūda dēl broliū Lietuvū.

M. Jankus, Bitēnūse.

Adressas: M. Jankus, Bitenai per Lumpenus (Ostpreussen).

Apgarsinimai.

„Lietuvių Mokslo Draugystės“ izdavimai:

1. **Lietuviszkieji rasztai ir rasztininkai**, Amerikoje 40 centų.
2. **Apie senovės Lietuvos pylis**, 20 c.
3. **Paveikslas D. L. Kuningaikszezio Vytauto**, 25 c.
4. **Bestiality of the Russian Czardom toward Lithuania**, 10 c.
5. **Praneszimas Liet. Mok. Draugystės ant 1891 m.**, 25 c.
6. **Apszvietos № 1**, 25 c.
Apszvietos № 2, 25 c.
Apszvietos № 3, 25 c.
Apszvietos № 4, 25 c.

Ant pusės metų užmokant iš virszaus „Apszvieta“ kasztūja 1 dolerį.

Apart to galima gauti:

Istorija Lietuvos paraszyta K. Skirmuntt, 50 c.

Iszganymas Vargdienio, 10 c.

Adresas: Dr. John Szliupas, P. O. Box 529, Plymouth, Luzerne Co., Penn'a (America).

arba **Martynas Jankus**, Bitėnai per Lumpėnus (Ostpr.).
